

תהליך גידולה הטריטוריאלי והדמוגרפי של ירושלים בתקופת הברזל: מתי, כמה ולמה?

אברהם פאוסט

היקף שטחה המיושב של ירושלים היה אחד מהנושאים החמים במחקר הארכאולוגי של ארץ-ישראל עד לשנות השבעים של המאה העשרים. גילוייה של "החומה הרחבה", או (בעקבות ברקאי תשס"ב) "חומת אביגד", בחפירות הרובע היהודי הביא לסיומו של ויכוח זה, והוביל לקונצנזוס כי ערב מסעו של סנחריב כללה העיר, מלבד עיר דוד והר הבית, גם את הגבעה המערבית (כלומר הר ציון והרבעים היהודי והארמני). למרות שמספר חוקרים הציגו עמדות אחרות, ולפיהן היה שטחה של העיר מצומצם יותר, הרי שהויכוח "החדש" היה שולי יחסית, ומרבית החוקרים ראו את ירושלים כעיר גדולה וצפופה, ובה עשרות אלפי תושבים.

בעקבות פרסומם של הכרכים הראשונים של הדין וחשבון הסופי של חפירות הרובע היהודי, שהציגו פרשנות חדשה של הממצאים, התפתח ויכוח חדש בנוגע להיקף אוכלוסייתה של ירושלים, כמו גם אודות המועד בו החל להתרחב שטחה של ירושלים, ואף לגבי מאפייניו של תהליך זה. ויכוח זה, המתנהל בשנים האחרונות במלוא עוזו, הוא נושא של מאמר זה.¹

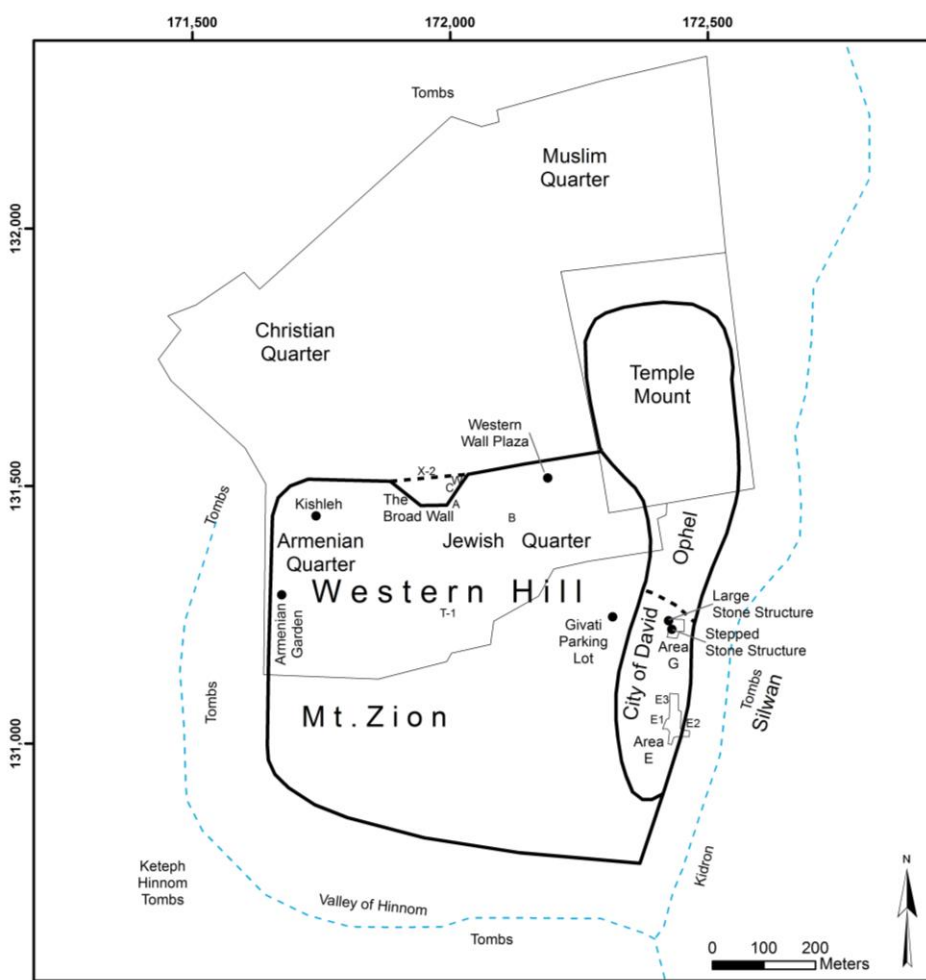
רקע

עד לשנות השבעים של המאה העשרים היה הויכוח אודות גודלה של ירושלים בתקופת הברזל אחד הויכוחים החמים בארכאולוגיה של ארץ-ישראל. לפני גילוייה של חומת אביגד נטו מרבית החוקרים לקבל את הגישה המינימליסטית בנוגע לשטחה של ירושלים, ולפיה כללה העיר רק את עיר דוד והר הבית (לסיכום המחקר, ראו גבע 2003א: 505–507 ושם ספרות נוספת).

ואולם, גילויים של ממצאים רבים מתקופת הברזל ב' בגבעה המערבית במהלך חפירות הרובע היהודי, ובעיקר חשיפתה של חומת אביגד, נראו כמוכיחים את התפיסה המקסימליסטית, ולפיה כללה העיר גם את הגבעה המערבית, גם אם רק בסופה של תקופת הברזל. בעקבות הגילויים אימצו מרבית החוקרים גישה זו (גבע 2003ב: 516 ואילך, ושם הפניות), והניחו כי העיר הייתה צפופה ומספר תושביה היה עשרות אלפים (למשל ברושי 1974; ברקאי תשמ"ה, וראו עוד להלן). חוקרים מעטים בלבד טענו כי העיר אמנם התפשטה לגבעה המערבית, אך היא כללה רק חלק מגבעה זו (למשל קניון 1974: 146–148, 160 ואילך; טשניגהם 1987; בהט 1993). דעה זו, שאפשר לכנותה כגישה

¹ גרסה אנגלית של מאמר זה פורסמה בספר יובל לכבודה של מרגרט סטיינר, חוקרת חשובה של ירושלים (Faust, A., 2013, Jerusalem's expansion during IA II, in N. Mulder, J. Boertien, and E. van der Steen (eds.), *Exploring the Narrative, Jerusalem and Jordan in the Bronze and Iron Ages: Papers in Honour of Margreet Steiner*, London: Bloomsbury T&T Clark.

מינימליסטית "משופרת", התבססה על הטענה שהשרידים שנחשפו בגבעה המערבית היו דלים מכדי שיהיו עיר "אמתית", וכי מקורות המים של העיר אינם מספיקים לאוכלוסייה כה רבה. חוקרים אלו, לפיכך, טענו כי העיר אמנם השתרעה עד חומת אביגד, אך מיד עם הגיעה לחומה זו (אזור "החומה הרחבה" או הקארדו), פנתה החומה חזרה לכיוון הגבעה המזרחית, כשהיא מותירה את מרבית הגבעה המערבית מחוץ לשטח המוקף חומה. דעה זו לא זכתה מעולם לקהל תומכים רב, וגבע (1993), למשל, הראה ששרידי התיישבות התגלו בכל שטח החפירות בגבעה המערבית, ושהאזור היה מיושב בצפיפות עד החורבן הבבלי. נראה היה שהויכוח אודות שטחה ועוצמתה של ירושלים בתקופת הברזל הסתיים.

מפת ירושלים בתקופת הבית הראשון (הוכנה בידי יאיר ספיר)

הויכוח הנוכחי

הפרסום הסופי של חפירות אביגד הנו תהליך ארוך ומורכב, בניצוחו של הלל גבע. סדרת הדו"חות (גבע 2000; 2003ג; 2006א; 2009; 2012) הציגה לא רק את הממצאים מהחפירות, אלא גם את פרשנותו החדשה של גבע את הממצאים. במהלך השנים הרבות שחלפו מאז הסתיימו החפירות בשטח ועד לפרסומן בכתב דווחו ממצאים חדשים רבים, הידע שעומד לרשות החוקרים התרחב, והגישות המחקריות והאקדמיות השתנו אף הן בצורה משמעותית.

גבע מוסיף להחזיק בעמדתו ולפיה חומת העיר כללה את הגבעה המערבית בשלמותה, אך לטענתו, זו לא הייתה מיושבת בצפיפות, וכללה בעיקר מבנים בודדים, בתי חווה ומתקנים, כאשר שטחים נרחבים נותרו כשטחים חקלאיים פתוחים (גבע תשס"ג: 24; 2003א: 518 ואילך; 2003ב: 205–206), ששימשו לטראסות (גבע 2006: 143). וכך טען גבע (2003א: 518 [וראו גם עמ' 519]):

"The remains show... that the Southwestern Hill was sparsely settled at the end of the First Temple Period. Settlement concentrated mainly on the higher part of the hill, and even there did not form a dense residential area. Considerable portions of the hill undoubtedly remained unsettled... These areas were utilized for agriculture, such as cultivation of fruit trees and seasonal crops".

גבע, בהתאם, שלל את ההערכות הדמוגרפיות שרווחו בעבר, והעריך את אוכלוסיית הגבעה המערבית כולה בכ-2,000–3,000 תושבים לכל היותר (גבע 2003א: 519). כאשר לאוכלוסייתה של העיר ירושלים כולה, גבע סבור כי בתקופת השיא היה מספר התושבים 6,000–7,000 (2003ב: 206; גבע 2003א: 519, מדבר על 7,000–8,000).

גבע טען כי התושבים באזור היו מורכבים מבני המעמדות הנמוכים, וכי עשירים ובני המעמד הבינוני לא התגוררו בגבעה המערבית (גבע 2003א: 522, וראו גם נאמן תשס"ו: 442–443; 2007: 39–40). גבע ציין עוד כי התפשטותה של ירושלים הייתה תהליך מהיר, אשר התרחש בעיקר במהלך המחצית השנייה של המאה הח' לפנה"ס (גבע 2003ב: 203, 205). יתרה מזו, שיאה של התיישבות (מוגבלת) זו היה קצר, ובמאה הז' לפנה"ס הידלדלה אוכלוסייתה של ירושלים (גבע 2003א: 522–523; ראו גם 2003ב: 207).

לאחר שפרסם גבע את שחזורו החדש, פרסמתי מאמר מפורט (פאוסט 2005) ובו ערערת על מסקנותיו של גבע בשלושה עניינים (להלן). גבע פרסם תגובה (גבע 2006), ובה התייחס לחלק מטיעוניי, וחזר על כמה מטיעוניו הקודמים, ובהמשך פרסמו את עמדתם גם נאמן (תשס"ו; תשס"ז; 2007; 2009), פינקלשטיין (תשס"ז; 2008), ואחרים.² בהתאם, מתנהל כיום שוב ויכוח ער בנוגע לירושלים בתקופת הברזל, אלא שהויכוח מתועל כיום בקווים שונים מאלו שהיו בוויכוח המסורתי בין מקסימליסטים למינימליסטים. כך למשל יש

² מדובר במאמר של נאמן, שפורסם בעברית ובאנגלית (תשס"ו; 2007), עליו הגיב פינקלשטיין באותן השפות (תשס"ז: 2008), ותשובה של נאמן (אף היא בעברית ובאנגלית; תשס"ז; 2009). למרות שבדרך כלל השתדלתי במאמר זה, כאשר יש פרסומים בשתי שפות, להפנות לפרסומים בעברית, הרי שעל מנת להקל על הקוראים הבאתי במקרה זה מראי מקום לפרסומים בשתי השפות (למרות שמדובר בתרגום בלבד).

כיום הסכמה בנוגע לגודלה של ירושלים, כלומר שחומות העיר הקיפו את עיר דוד, הר הבית והגבעה המערבית, וכללו שטח של כ-650 דונם (רייך תש"ס: 116; נאמן תשס"ו: 412; 2007: 22). דומה כי ניתן לחלק את הויכוח לשלוש שאלות נפרדות: (1) עד כמה אינטנסיבי היה היישוב בירושלים בכלל, ובגבעה המערבית בפרט, ומה היה הרכבו החברתי?; (2) האם הייתה ההתיישבות בגבעה המערבית תוצאה של זרימה פתאומית של פליטים משומרון, או שהייתה זו תוצאה של תהליך הדרגתי ורב-שנים?; (3) מתי הגיעה ירושלים לשיאה הדמוגרפי בתקופת הברזל – במאה הח' לפנה"ס, או רק במאה הז'?

הדמוגרפיה של ירושלים: עיר צפופה או שטח פתוח?

כפי שראינו לעיל (וראו עוד להלן), גבע סבור כי העיר הייתה מיושבת בדלילות. גבע מבסס את הבנתו החדשה על שתי טענות: (1) רק ממצאים ארכיטקטוניים מעטים התגלו בגבעה המערבית, והדבר מלמד לדעתו על כך שהיא הייתה מיושבת בדלילות (גבע תשס"ג; 2003א: 518 ואילך); (2) מי השתייה הזמינים בירושלים לא היו מספיקים לאוכלוסייה כה גדולה (תשס"ג: 24; 2003א: 518 ואילך; 2003ב: 206); גבע סבור כי בגבעה המערבית לא התגלו בורות מים מתקופת הברזל, ומי הגיחון לא יכלו לספק את צרכיה של אוכלוסייה כה צפופה כפי ששחזרו חוקרים אחרים (גבע 2003א: 519; 2003: 206; וראו גם נאמן תשס"ו: 445; 2007: 41). ואולם, טיעונים אלו בעייתיים ביותר.

שרידים ארכיטקטוניים

כמויות גדולות מאוד של שברי כלים מתקופת הברזל התגלו בכל מקום ובכל חפירה בגבעה המערבית (למשל מזר 1990: 423; רייך תש"ס: 125; רייך ושוקרון 2003: 29; טשינגהם 1985: 9–24; וראו גם גבע תשס"ז; גבע וגוטפלד תשס"ד: 29; בהט וסולומון 2003: 92 ואילך). ייתכן אמנם שבחלק מהמקרים הקרמיקה הנה כל, או לפחות רוב, ממה ששרד ממבנים קדומים, אך במרבית המקרים הקרמיקה מלווה בבדלי קירות וקטעי רצפות (וראו עוד להלן). אם אין מדובר בשרידי מבנים קדומים, כיצד הגיעו כמויות כה גדולות של חרסים לראש הגבעה? במרבית המקרים השרידים בני תקופת הברזל קבורים מתחת לשרידים מהתקופה ההלניסטית או החשמונאית, ולפיכך הקרמיקה מתקופת הברזל הייתה צריכה להגיע למקום בתקופת הברזל, או אחרי תקופה זו, אך לא אחרי התקופה החשמונאית. מי, לפיכך, הביא את הקרמיקה למקום? מדוע? ומהיכן? אם ממצאים כה רבים בגבעה המערבית מקורם במילויים (בהט 1993: 582, וראו גם טשינגהם 1985: 23), מהיכן הובא החומר המקורי? – מדובר בכמויות אדירות של שברים, שהתגלו למעשה בכל מקום באזור הנדון. דומה כי ההסבר היחיד לנוכחות החרסים הרבים הוא כי מקורם בפעילות קדומה (מזר 1990: 423).

יש לזכור כי אנו דנים באזור הררי קשה שיושב כמעט ברציפות עד ימינו אנו. בנייה במשך דורות כה רבים על הסלע, כולל הבנייה המסיבית מהתקופה הרומית (ולאחריה), פוגעת בשרידים הקדומים, ומשאירה אחריה רק מקטעי בנייה דלים, וקרמיקה רבה יחסית. מיעוט השרידים הארכיטקטוניים הועלה כטיעון במהלך הויכוח על ההיסטוריות של תיאורים שונים אודות ירושלים במאות י"ז–ט' לפנה"ס, ונאמן (1996; ראו גם ווהן 1993: 63; דה גרוט, גבע ויזרסקי 2000: 1) הראה כי באתרים כמו ירושלים אין לצפות למצוא

ממצאים רבים באתרם, ושרידי בנייה רצופים הם יוצא הדופן. מעניין כי לפי אביגד וגבע (2000: 72), מבנה 363, שנחפש מתחת לחומת אביגד, הנו:

“the best preserved and most impressive Iron Age II masonry remains from stratum 9 in Area A” (also Geva 2003a: 509).³

אבחנה זו משמעותית ביותר, שכן המבנה השתמר דווקא בגלל שהוא נקבר מתחת לחומה המסיבית, ולא נפגע לפיכך מפעילות מאוחרת יותר. מבנה 363 הנו, לפיכך, היוצא מן הכלל המוכיח את הכלל!

ברור, לפיכך, שיש ממצאים רבים מתקופת הברזל בגבעה המערבית, כולל שרידים ארכיטקטוניים, והממצא אינו יכול להתפרש כמעיד על התיישבות דלילה. עדויות נוספות לעוצמת היישוב יוצגו בהמשך.

מי שתייה

הטענה בדבר היעדר בורות מים בעייתית. ראשית, מספר בורות מים מתקופת הברזל התגלו ככל הנראה בירושלים. רייך, למשל, דיווח על גילוי בורות מים בחפירות אביגד (רייך תש"ס: 125), ואילת מזר דיווחה על בורות דומים בעופל (א' מזר תש"ס: 5.8; תשס"ח: 18, וראו גם מזר ומזר 1989: 56 ואילך; בן דב תשמ"ב: 42–45). בור נוסף דווח לאחרונה בידי רייך ושוקרון מצפון לעיר דוד, ליד העופל (רייך ושוקרון תשע"ב: 224), ומערכת מים גדולה ומרשימה מתקופת הברזל התגלתה אף היא באותו אזור (שוקרון תשע"ג). נראה כי בורות מים גדולים שהתגלו בהר הבית נחצבו אף הם בתקופה זו (צוק תשע"א, וראו גם אוסישקין 1995: 292, 294 והפניות נוספות). ברור, לפיכך, כי מים נאגרו בכל רחבי העיר, וכמות מים השתייה לא הייתה יכולה להיות גורם מגביל מבחינת האוכלוסייה (ראו גם מזר תש"ס: 200).⁴

יתרה מזו, צבי צוק (תשס"ט) חישב לאחרונה מחדש את כמות המים הנובעת ממעיין הגיחון, וסיכם כי כמות זו הייתה יותר ממספיקה לאוכלוסיית ירושלים באותה תקופה גם לפי האומדנים הגבוהים (להלן). אף כי סביר יותר שאוכלוסיית ירושלים השתמשה במים

³ גבע (2006: 145) הציע כי השרידים הארכיטקטוניים בגבעה המערבית מזכירים בתי חווה, ואולם בדיקה מקיפה של בתי חווה מתקופת הברזל מלמדת כי לא כך הם פני הדברים. מרבית בתי החווה בארץ-ישראל נבנו כחלק ממכלול בנוי (פאוסט 2003; 2012ג), ולא כך הם פני הדברים בגבעה המערבית. יתרה מזו, באזור ירושלים היה בית החווה הטיפוסי בית ארבעה מרחבים, בדומה לבתים ביישובים "רגילים".

⁴ ראוי לציין שעצם ההצעה שלא היו בורות מים בירושלים (גבע 2006: 144–145; נאמן תשס"ו: 445; 2007: 41), מעבר לכך שהיא סותרת את המידע שברשותנו, אינה סבירה. בורות מים רבים מתקופת הברזל התגלו ברחבי הארץ (למשל סטייגר 2001: 126), כולל בסביבות ירושלים (מייטליס תשמ"ט), ועצם הרעיון שתושבי ירושלים לא חצבו בורות אינו סביר. בורות התקיימו בכל יישוב בתקופה, וירושלים לא הייתה יוצאת דופן (מזר תש"ס: 200; אוסישקין 1995: 301). הבורות שהתגלו (לעיל) מייצגים לפיכך בורות רבים יותר שעדיין לא התגלו, כמו גם כאלו שנהרסו עקב בנייה מאוחרת יותר, או שנעשה בהם שימוש בתקופות מאוחרות יותר (לבעיות התיארוך של בורות מים, ראו גיבסון ואדלשטיין 1985: 151).

קיומם של בורות מים עולה גם ממקורות בני הזמן, למשל נאום רבשקה שבמפורש מזכיר בורות (מל"ב י"ח: 31). מידת ההיסטוריות של הטקסט אינה רלוונטית כמובן לדיון (וראו תדמור תשמ"ה: 66, ושם הפניות; לחשיבות הטקסטים, ראו קינג וסטייגר 2001: 7 ואילך) – אם אכן הטקסט מתוארך למאה הז' כפי שחושבים רבים, הרי שהדבר מעיד בבירור על קיומם של בורות מים בדיוק בהקשר זה.

שנאגרו בבתים (בבורות ובכלי אגירה) לשימוש היומיומי, וכי הגיחון שימש רק כמקור מים "נוסף" (בעיקר בזמן מחסור), ברור כי הרציונל שעמד מאחורי הערכות האוכלוסין הנמוכות החדשות אינו עומד במבחן הביקורת.

בעיות עם ההערכות הנמוכות

יתרה מזו, כל השחזור המינימליסטי אינו סביר. מדוע תטרח ממלכת יהודה לכלול בתי חווה פרוזים בתוך חומת העיר הנרחבת? אין לכך שום תקדימים ומקבילות בארכאולוגיה של ארץ-ישראל.⁵ לפחות חלק מהשטח שנכלל בתוך החומות החדש היה צריך להיות מיושב בצפיפות על מנת לגרום למערכת השלטונית לבנות את החומה.

מעבר לכך, אם אכן היה השטח ריק למדי, מדוע נאלצו בניה של חומת אביגד להרוס בתים (אביגד וגבע 2000: 72–78)? אם האזור היה מיושב בדלילות, היה באפשרותם לבנות את קו החומה כמה מטרים מצפון לתוואי הנוכחי, ובכך להימנע מהרס מבנה 363 – הרי אין דבר בטופוגרפיה שהכתיב את התוואי הנוכחי. גם בחפירות הקישלה (ליד שער יפו), הופרעו שרידי בנייה מתקופת הברזל על ידי בניית החומה (דה גרוט 2012: 160) וגם זה מעיד על כך שהבנייה הייתה צפופה למדי.

יתרה מזו, החומה המדוברת הייתה מסיבית ביותר, ובנייתה דרשה כוח עבודה רב. בנייתה בתוואי כה ארוך הייתה משימה קשה ביותר. אם אכן נבנתה החומה ערב מסעו של סנחריב (למשל גבע 1991: 171 ואילך; 2003א: 515), אין זה סביר כי ממלכת יהודה הייתה טורחת להקיף שטחים ריקים בחומה. אפילו בזמן שלום וללא לחץ של זמן אין לכך תקדים, ובוודאי לא בזמן מלחמה. ומהיכן באו הבונים?⁶

חשוב יותר, כיצד תכננה ממלכת יהודה להגן על תוואי כה ארוך אם הגבעה המערבית הייתה מאוכלסת בדלילות? אם נכונות ההערכות הנמוכות, ואוכלוסיית העיר מנתה 6,000–8,000 איש, אזי מספרם של הגברים הבוגרים היה כ-1,500–2,000 (לפי המספרים אצל שילה 1980: 32). האם כה מעט אנשים יכלו להגן על חומה שאורכה יותר מ-3.5 ק"מ (לפי המפה אצל אביגד תש"ס)?

כמו כן, שרידים אקראיים מהתקופה התגלו גם ברבעים הנוצרי והמוסלמי שמצפון לחומה הרחבה. עקב ההתיישבות הרציפה באזור זה מחד ודלות המחקר הארכאולוגי מאידך, ברור ששרידים בודדים אלו מייצגים שכונות חוץ-חומתיות (למשל ברקאי תשמ"ה; תשמ"ח; וואהן 1999: 69 ואילך; ראו גם גבע 2003א: 519 ואילך). שחזור זה מתחזק כאשר בוחנים את רצועת הקברים שהקיפה את ירושלים בשלהי תקופת הברזל. בית הקברות הצפוני של העיר שוכן מצפון לחומת העיר הנוכחית, לא רחוק משער שכם (ברקאי תש"ס). מאחר ובתי קברות נחצבו בסמוך ליישובים, אך מחוצה להם, מיקום זה מלמד כי הרבעים הנוצרי והמוסלמי היו מיושבים (בחלקם) בתקופת הברזל (וראו להלן). ואולם, אם השטח שבתוך חומות ירושלים לא היה מיושב בצפיפות, וכלל שטחים ריקים וחקלאיים, מדוע

⁵ אוכלוסייתה של עיר עשויה להצטמצם, ורבעים מסוימים יכולים להפוך לריקים יחסית כמובן.
⁶ והשוו את הדיון של בועז-וודר (2001) בבנייתה של חומת העיר מהברונזה התיכונה. בעוד שברור כי נעשה שימוש בעובדים מגויסים (מס עובד) בתקופת הברזל, ברור גם כי לפחות חלק מכוח האדם גויס במקום. קשה לראות כיצד ניתן היה לבנות את החומה, אלא אם כן הייתה העיר מלאה בתושבים.

טרחו אנשים להתיישב מחוץ לחומות? הגבעה המערבית, המוגנת, הייתה מיושבת בצפיפות לפני שהיה מתחיל תהליך "יציאה מן החומות". עצם קיומן של שכונות חוץ-חומתיות אלו מלמד על קיומו של יישוב צפוף בתוך החומות – אולי אף צפוף מן המקובל (למשל ברושי 2001: 115).

יתרה מזו, מאחר וההערכות הדמוגרפיות הנמוכות של ירושלים מבוססות על ההנחה שהייתה צפיפות נמוכה גם בעיר דוד (ראו גם רייך ושוקרון 2003: 213), הרי שגידול אוכלוסייה משמעותי היה יכול "להיספג" בתוך שטחה של העיר הוותיקה, לפני שהיה צורך להאריך את קו החומה ולהגדיל את שטח העיר. אלו המקבלים את ההערכות הנמוכות צריכים להכיר בכך שהגידול הדמוגרפי הצנוע שהם מייחסים לתקופה הנדונה היה יכול להתבצע בתוך העיר הקיימת, ואולי כמה שכונות חוץ-חומתיות צנועות. לא היה שום צורך ביישוב גדול בגבעה המערבית.

דווקא תולדות המחקר של ירושלים בתקופת הברזל היו צריכים לשמש תמרור הזהרה על הסכנות שבטיעון מן השתיקה. אחרי הכל, זהו בדיוק הנימוק ששימש את המינימליסטים בוידוא על גודלה של ירושלים. רק חפירותיו של אביגד, שגבע מפרסמן, הוכיחו את הטעות שבהערכה זו.

לאור הנתונים שהוצגו ברור כי הבעיות שהועלו על ידי תומכי הגישה המינימליסטית החדשה אינן מהותיות, וכי השחזור שהם מציגים אינו סביר. כאשר בהט (1993) טען לפני כעשרים שנים, כי היעדר מקורות מים ודלילות השרידים בגבעה המערבית מעידים על גבולותיה המצומצמים של ירושלים, אותם טיעונים ממש שמציג כיום גבע, כתב גבע (1993: 622) תגובה חריפה, וסיכם כי:

"There is little reality in Bahat's claim concerning the sparseness of occupation remains, such as walls and pottery deposits from the 8th–7th centuries B.C.E. on the western part of the Western Hill. In all the excavations carried out on all parts of the hill, occupation remains from this period were exposed and identified... The entire hill was densely occupied from the 8th century down to the Babylonian conquest in 586 B.C.E."

טיעונים אלו תקפים גם כיום, כאשר ברשותנו מידע נוסף (גבע וגוטפלד תשס"ד; בהט וסולומון 2003; גבע תשס"ז; דה גרוט 2012: 160).

העורף החקלאי של ירושלים ואוכלוסיית העיר

השיא הדמוגרפי בירושלים משתקף גם במגזר הכפרי שסביבה. עורפה החקלאי של ירושלים במאות ח'–ז' לפנה"ס היה ככל הנראה הצפוף ביותר בארץ-ישראל בכל תקופות הברונזה והברזל. העיר הוקפה במאות בתי חווה, אחוזות, כפרירים ואפילו ערים (קלונר תשס"ג; פייג תש"ס; פאוסט תשנ"ז; 2012, והפניות נוספות).

את האינטנסיביות של ההתיישבות הכפרית סביב ירושלים ניתן לראות לא רק במספר בתי החווה, אלא גם בצורתם. אתרים אלו היו שונים מאוד בצורתם ממקבילותיהם בממלכות ישראל ויהודה. שלא כמו בתי חווה אחרים מתקופת הברזל, אלו שנבנו בסביבות ירושלים לא נבנו כחלק ממכלול מוגן, ובתי המגורים נבנו בלב השטח החקלאי. נראה כי יש שתי סיבות פונקציונליות לבניית מכלול חווה מתוחם: (1) הגנה; (2) שמירת בעלי חיים.

צפיפות היישוב סביב ירושלים אחראית כנראה לכך שבית החווה הטיפוסי באזור לא היה בנוי כמכלול של מבנים וחצרות. מציאות שבה בית חווה אחד גובל באחרים, ואפילו בכפרים וערים, מוריד את הסכנה של פושטים ושודדים למינימום (או, לחילופין, משקף מציאות בה אין איום שכזה). ליישוב הצפוף הייתה תוצאה נוספת – הוא הוביל לשימוש אינטנסיבי בקרקע, כלומר חקלאות אינטנסיבית. שימושי קרקע לבעלי חיים, ובעיקר למרעה, היו לפיכך זניחים ביותר, ולא היה לפיכך צורך במכלאות (פאוסט תשנ"ז; 2003:ב). העורף החקלאי של ירושלים היה מיושב בצפיפות במאות ח'–ז' לפנה"ס, בדיוק בזמן בו סבורים מרבית החוקרים כי העיר עצמה הייתה בשיא צפיפותה. התפשטות העורף החקלאי של העיר נבעה מהגידול בצרכים העירוניים במזון. ברור לפיכך כי עצם קיומו של עורף חקלאי כה צפוף תומכת בדעה הרואה בירושלים בתקופה זו מטרופוליס של ממש.

עוצמת היישוב בגבעה המערבית והרכבו החברתי לאור ממצאי מערות הקבורה

גבע (2003א; 2006: 143), ובעיקר נאמן (למשל 2007: 40), הדגישו לא רק את אופיו הדליל של היישוב בגבעה המערבית, אלא גם את מעמדם הנמוך של התושבים. דומה כי גם מערות הקבורה שנחשפו בסמוך לגבעה המערבית עשויות לתרום לדיון בשתי השאלות. **צפיפות היישוב:** לפי ברקאי (תש"ס: 244) התגלו כ-127 מערות, או מכלולי קבורה מתקופת הברזל סביב העיר ירושלים (ובהן כ-190 תאי קבורה). מאחר ורק בני המעמדות הגבוהים והביניים נקברו במערות קבורה מעין אלו (מרבית האוכלוסייה טמנה את מתייה בקברי שוחה פשוטים באדמה; ברקאי תשנ"ג: 148; 1999; 2000: 145; דיוור 1995: 421; פאוסט 2004), אין טעם לנסות וללמוד על מספרם של התושבים בירושלים וברבעיה השונים לפי מספר המערות (ראו גם ברקאי תש"ס: 245). מה שחשוב יותר, לפיכך, הוא מספרם היחסי של הקברים שהתגלו בסמיכות לכל אחד מהרבעים. כ-39% מהמערות התגלו בכפר השילוח,⁷ 13% התגלו מצפון לחומת העיר העות'מנית, 24% התגלו בחלקים העליונים והתיכונים של גיא בן-היננום, 17% בחלקים התחתונים של גיא בן-היננום, 2% בתוך השכונות החוץ-חומתיות בצפון (בתחום הרבעים הנוצרי והמוסלמי), וכ-6% התגלו מפוזרים בשטחי העורף החקלאי של ירושלים. הריכוז הגדול של קברים באזור גיא בן-היננום (41%), בסמוך לגבעה המערבית ממערב, מלמד בבירור על כך שהגבעה המערבית הייתה מיושבת בצפיפות.

מעמדם החברתי של התושבים: אמנם שרידי בנייה הם הדרך הטובה ביותר ללמוד על מעמד חברתי (וראו פאוסט 2012 והפניות רבות), אך כמעט לא נחפרו בתים שלמים (או כמעט שלמים) בני תקופת הברזל בחפירות הרובע היהודי, ולמעשה אף לא באזורים אחרים בעיר. ואולם, המידע מבתי הקבורה (למשל הקברים המפוארים בכתף היננום) מלמד אף הוא כי תושבי הגבעה המערבית השתייכו, בחלקם לפחות, לבני המעמד הבינוני או הגבוה. ברור לפיכך כי היישוב במערבה של ירושלים היה משמעותי, ולפחות חלקים נרחבים ממנו היו לא פחות צפופים מאשר רבעים אחרים בעיר, וכי בני המעמד הבינוני, ואולי אף הגבוה, התגוררו בו אף הם⁸ (ראו ברקאי תשנ"ט; תש"ס; וראו גם מזר 1990: 423).⁹

⁷מתוך אלו, 18 לא היו קברי משפחה, והיה בהן מקום לאדם או שניים (ברקאי תש"ס: 245).

⁸ בני מעמד נמוך יותר נקברו, למשל, בחלק מהקברים בממילא (רייך תשנ"ד).

לסיכום, ברור כי קיומן של שכונות חוץ-חומתיות, כמו גם קיומו של עורף חקלאי צפוף, בצירוף העדויות מבתי הקברות שסביב ירושלים, תומכים בדעה לפיה הייתה ירושלים עיר גדולה וחשובה, וששכונותיה המערביות היו מיושבות בידי תושבים מכל המעמדות החברתיים.¹⁰

כמה תושבים?

מחקרים רבים ניסו להעריך את אוכלוסייתה של ירושלים בתקופת הברזל. לפי ברושי (1974: 23; 2001: 115) מנתה אוכלוסיית העיר כ-25,000 או 15,000 תושבים (ברושי תשנ"א: 66). שילה (1980: 30) העריך את האוכלוסייה בכ-20,000 נפש, או בכ-25,000–40,000 תושבים (שילה 1989: 98). גרובר (1995: 646) הגיע גם הוא למספר 20,000, והערכה דומה הוצגה בידי גבע (1991: 175). ברקאי (תשמ"ח: 125), תוך הכללת התושבים בשכונות החוץ-חומתיות, העריך את מספר התושבים הכללי בכ-36,000–40,000. המספר המזערי של 15,000 תושבים מקובל גם על אוסישקין (1995: 301). פינקלשטיין וסילברמן (תשס"ו: 122) הציעו כי מספר התושבים היה 12,000, ואילו סטיינר (2001א: 109) הציעה אף מספר נמוך עוד יותר: 6,000–10,000 נפש. גבע, על בסיס שחזורו החדש של ההתיישבות בגבעה המערבית, הציע כפי שכבר ראינו מספרים נמוכים אף יותר, ולפיהם מספר התושבים הגבוה ביותר האפשרי בירושלים כולה היה 6,000–7,000 או 7,000–8,000 נפש (גבע תשס"ג: 24; 2003א: 519; 2003ב: 206).

דנתי במספרים אלו בהרחבה במקום אחר (פאוסט 2005), ולהלן אחזור על הנקודות העיקריות. למרות שניסיונות לשחזר מספרי אוכלוסייה בעת העתיקה רוויים בבעיות ההופכות את המשימה לבלתי אפשרית, הרי שדיון באתר אחד הנו פשוט יותר, ולכאורה יש שני מאפיינים משמעותיים שצריך לבחון: (1) השטח המיושב, (2) וצפיפותו. (1) שטחה התחום בחומה של ירושלים היה כ-650 דונם, ושטחן של השכונות החוץ-חומתיות היה כ-300–350 דונם (רייך תש"ס: 116; ראו גם נאמן תשס"ו: 412; 2007: 22). (2) מחקרים שונים הציגו נתונים סותרים ביחס לצפיפות המקובלת בערים מסורתיות או

⁹נאמן (תשס"ו: 441–443; 2007: 39–40) טען כי עיר דוד היוותה את מרכזה של ירושלים לאורך כל תקופת הברזל. ואולם, דומה כי נאמן לא התחשב בעובדה כי רבעים עירוניים משנים את מעמדם במשך השנים, כפי שניתן לראות במקרים רבים, כולל בתקופת הברזל (לא רק בירושלים, אלא גם ביישובים אחרים, דוגמת חצור ותל א-נצבה; ראו פאוסט 2003ב, ושם הפניות). ההשוואה שערך נאמן בין הממצאים בגבעה המערבית ואלו שבעיר דוד התעלמה משאלות של השתמרות (למשל שיפר 1987) ומכך שמסוכן מבחינה מתודית להשוות בצורה לא ביקורתית ממצאים משני אזורים שונים שעברו תהליכים בטר הרבדתיים (post-deposition) ואולי גם קדם הרבדתיים (pre-deposition – שונים). דיונו בקברים אינו רק חלקי, ואינו נותן משקל ראוי לקברים המרשימים שהתגלו בכתף הינום, אלא שהוא גם מתעלם מהממד הדיאכרוני של התפשטות העיר. הקברים בגיא בן-הינום אינם בהכרח בני זמן של אלו שבכפר השילוח, והאחרונים יכולים, בחלקם לפחות, להיות זכר ל"עבר מפואר". אין בדברים אלו בכדי להציע כי עיר דוד לא הייתה המרכז העירוני בשלהי תקופת הברזל, אלא רק ששכונות אחרות היו אף הן חשובות, ושמהאפיינים חשובים עברו אליהן (פאוסט 2003ב).

¹⁰ גבע (2006: 146) טען כי 51 קברים אינה כמות מספקת בכדי להוכיח שהעיר הייתה מיושבת בצפיפות. אך מה חשוב הוא מספרם היחסי של הקברים, ולא מספרם המוחלט, ובהתחשב במספרם הכולל של הקברים באזור ירושלים, ברור שהמדגם מייצג. כאשר משווים את מספר הקברים בשכונות השונות, הדבר מלמד כי ההתיישבות בגבעה המערבית הייתה צפופה.

קדם-תעשייתיות, ואלו נעים בין 100 תושבים לדונם, ואף יותר, דרך 40 או 50 תושבים (למשל שילה 1989; ברושי 1989; ברושי וגופנא תשמ"ד ב, ושם דוגמאות והפניות), ועד למספרים נמוכים יותר של כ-25 תושבים לדונם (למשל ברושי וגופנא תשמ"ד א; תשמ"ד ב; ברושי ופינקלשטיין תשנ"א).¹¹ יש לציין כי בעוד כל ההערכות הן בעייתיות (פוסטגייט 1994; זורן 1994; פאוסט 2005, והפניות נוספות), חוקרים רבים מקבלים כיום הערכות בסדר גודל של 30–40 תושבים לדונם (ראו זורן 1994: 44; שלואן 2001: 168–171).

מאחר ואנו דנים בהערכות בלבד, והמצב בשטח עלול להיות שונה באופן דראסטי (למשל פוסטגייט 1994, וראו גם מספרים שונים אצל זורן 1994), נתייחס למספר של 25–50 כסביר. מספר התושבים בעיר התחומה בחומה היה לפיכך בין 16,250–32,500. את מספר התושבים בשכונות החוץ-חומתיות (300 דונם או מעט יותר) קשה יותר לחשב. סביר להניח שהאזור היה פחות צפוף מאשר השטח שבתוך החומות, ולפיכך 25 תושבים לדונם מהווים הערכה גבוהה, בעוד ש-3–4 תושבים לדונם מהווים מספר מינימלי. מספר התושבים באזורים אלו היה, לפיכך בין 1,000–7,500. מספר התושבים בעיר כולה היה לפיכך בין 17,250–40,000.¹²

למרות שמספרים אלו סבירים ביותר, יש להדגיש כי המספר בפועל עשוי להשתנות אף יותר. אפשר לטעון ש-25 תושבים לדונם הוא מספר גבוה מדי, וכי השכונות החוץ-חומתיות היו כמעט ריקות. מצד שני, כפי שראינו, יש חוקרים שנקבו בצפיפות של 100, ואף 120 תושבים לדונם, ואפשר לטעון כי השכונות החוץ-חומתיות היו מיושבות בצפיפות כמו אלו שבתוך החומה. לפיכך, מספרם הכולל של תושבי ירושלים, באופן תאורטי, היה יכול לנוע בין מעט יותר מ-10,000 (15 אנשים לדונם כפול 650 דונם מיושבים, ועוד "משהו" עבור 300 הדונם של השכונות החוץ-חומתיות) ועד ליותר מ-85,000 (120 תושבים כפול 650 דונם, וכן תושבי השכונות החוץ-חומתיות).¹³ למרות שרק המספרים האחרונים (+10,000 ועד +85,000) הם בטוחים למדי, נראה כי הערכות הקיצון אינן סבירות בעליל, ושהמספר

¹¹ כמה חוקרים נקבו במספר גבוה של 120 נפש לדונם ואף יותר (פוסטגייט 1994: 64 נוקב במספר 120 כמספר הגבוה ביותר, בעוד שילה 1980 מצטט אף מספרים גבוהים יותר). במקרים נדירים מצוטטים בספרות אפילו מספרים נמוכים יותר מאלו שצוטטו לעיל (וראו חלק מהמספרים אצל ביגר וגרוסמן 1993), אך אלו מתייחסים בעיקר לאתרים כפריים (והם נדירים גם שם), או (במקרים נדירים יותר) לאתרים עירוניים שאוכלוסייתם הידלדלה, למרות שגודלם לא השתנה (ביגר וגרוסמן 1993). ואולם, זה אינו המצב כאשר מקימים חומת עיר חדשה, דוגמת המצב בירושלים במאה הח' לפנה"ס. במקרה כזה החומה החדשה תקיף את השטח בו מעוניינים המתכננים.

¹² יש לציין שכמה חוקרים הציעו כי יש להפחית מהתחשיב אזורים עם מבנים ציבוריים (שילה 1980: 32; ברושי תשמ"ב). ואולם, יש להדגיש שהתהליך אינו הכרחי במקרה זה, שכן מרבית החוקרים חישובו את אוכלוסיית העיר כולה, כלומר האזורים ה"ריקים" נלקחו בחשבון (לדיון, ראו פאוסט 2005). יתרה מזו, שילה בעצמו מציין שהתהליך הכרחי רק במקרים יוצאי דופן, דוגמת מגידו בתקופת הברזל (שילה 1980: 34, הערה 22. השווה גם הערה 21, וראו גם גאר 1987; ברושי 2001, והדיון המפורש אצל שלואן 2001). ביחס לירושלים, ברור כי (בשונה ממגידו) במשך חלק ניכר מתקופת המלוכה) מרבית השטח הבנוי שימש למגורים.¹³ יש לזכור גם שמספר התושבים באותה עיר יכול להשתנות לאורך זמן, ללא שינוי בחומות (הבדל של 500%, במקרה של ירושלים; ביגר וגרוסמן 1993: 28).

שננקב לעיל של בין 17,250–40,000 הנו בטוח למדי.¹⁴ אם צריך לבחור טווח מצומצם יותר, מספר מרכיבים צריכים להילקח בחשבון. מצד אחד, עקב הנסיבות ההיסטוריות הכרוכות בגידולה של ירושלים, דוגמת הגעתם של פליטים (לא רבים ביותר) מישראל, ומאוחר יותר גם (רבים) מיהודה (וראו עוד להלן), כמו גם קיומם של רבעים חוץ-חומתיים, נראה שירושלים הייתה צפופה יותר ממרבית הערים בנות התקופה (ברושי 2001: 115). מצד שני, ייתכן שבירושלים היו יותר מבני ציבור מאשר ביישובים אחרים, וכי הארמונות שבה היו יחסית גדולים יותר מאשר ביישובים אחרים מתקופת הברזל (אם כי לא מאתר כמו מגידו, למשל). לאור זאת נראה כי מספר של 20,000–26,000 תושבים, למרות שהנו מעט נמוך מהממוצע שהוצג לעיל, הנו סביר.¹⁵ בעוד שמספרים אלו תואמים להפליא את ההערכות שהוצגו במחקר בעבר, חשוב להדגיש כי ההערכות הנמוכות ביותר נופלות מתחת לרף של ה"אפשרי", ויש לראותן כלא מציאותיות.¹⁶

התפשטותה של ירושלים: מתי?

גילוייה של חומת אביגד הוכיח אמנם כי ירושלים התפשטה לגבעה המערבית, אך לימד כי השטח בוצר רק בשלהי המאה הח' לפנה"ס. מגן ברושי (1974) הציע כי גידולה של ירושלים נבע מגל פליטים שהגיע לעיר לאחר חורבן שומרון. דעה זו התקבלה על ידי חוקרים רבים, וכיום הויכוח הוא בין אלו הסבורים כי ירושלים גדלה בפתאומיות במחצית השנייה, ואפילו בשליש האחרון של המאה הח' לפנה"ס בעיקר כתוצאה מפליטים שהגיעו לעיר משומרון (פינקלשטיין תשס"ז; 2008; פינקלשטיין וסילברמן תשס"ג; תשס"ו: 129–138; שנידווין 2003, וראו גם גבע 2003א, 2003ב; 2006),¹⁷ ואלו הסבורים כי מדובר בגידול הדרגתי (ברקאי תשמ"ה; תש"ן: 208, 210; פאוסט 2005; וואהן 1999; נאמן תשס"ו; תשס"ז; 2007; 2009; וראו גם גווילם 2008; דה גרוט 2012: 160, 168).

בלב הויכוח הארכאולוגי ניצב תיארוך השרידים בגבעה המערבית. גבע (2003א; ראו גם גבע תשס"ג: 21) ודה גרוט, גבע ויזרסקי (2003: 15–16) טענו כי היישוב בגבעה המערבית החל לא יאוחר מהמחצית השנייה של המאה הח' לפנה"ס. טענה זו התבססה על הדמיון שבין הקרמיקה משכבה 9 – השכבה הקדומה ביותר שהתגלתה בגבעה המערבית – ושכבה III בלכיש (ההבדל העיקרי היה היעדר קנקני "למלך" בשכבה 9; גבע תשס"ג; 2003ב: 514–515, וראו גם אביגד וגבע 2000: 81). ואולם, דומה כי יש מספר בעיות עם טענה זו.

(1) טווח התאריכים שנתן גבע לשכבה III בלכיש הנו נמוך מדי. שכבה זו נהרסה אכן

¹⁴ מספר זה אינו כולל את תושבי העורף החקלאי של ירושלים, שמנו מן הסתם כמה אלפים (קלוניר תשס"ג: 22).

¹⁵ הנטייה להצטופף בזמן של התפשטות נראית כתומכת במספרים הגבוהים יותר.

¹⁶ גבע (2006: 147) שאל ממה התפרנסו התושבים. ברור כי אחוז מסוים מתושבי ירושלים – בירת הממלכה – עבדו במנהל לסוגיו, אחרים היו שכירי יום פשוטים, ואחרים עבדו בחקלאות (להרכב חברתי, ראו פאוסט 2012ג; והשוו לנסקי ולנסקי 1974). הצורך לספק אוכל לאוכלוסייה הגדולה של העיר הייתה בדיוק הסיבה לעורף החקלאי הצפוף שהתפתח באותה תקופה.

¹⁷ גבע אינו מייחס את הגידול לפליטים משומרון, אך עדיין מתארך את הגידול בשטחה של ירושלים למחצית השנייה של המאה הח' לפנה"ס.

בשלהי המאה הח' לפנה"ס (701 לפנה"ס), אך השאלה הרלוונטית הנה מתי היא התחילה? בדיקה מפורטת של השאלה חורגת ממסגרת מאמר זה, אך אחזור על הנקודות העיקריות (ראו גם פאוסט 2005: 106–107; כץ ופאוסט, בדפוס). צמחוני (1997: 172–173) טענה כי אי אפשר לספק תאריכים מדויקים, ובזהירות הציעה כי אפשר ורעידת האדמה בימי עוזיהו הייתה הגורם לחורבנה של לכיש IV. בהתאם, ראשיתה של שכבה III הייתה בין 785–748 לפנה"ס (צמחוני 1997: 172–173). יתרה מזו, צמחוני תיארכה את המעבר בין שכבה IV ושכבה III בלכיש לאמצע המאה הט'–אמצע המאה הח' לפנה"ס (צמחוני 1997: 173, 208), והדבר מצביע לעבר תאריך קדום אף יותר לראשיתה של שכבה III. ואולם, הבעיה העיקרית היא תיארוך שכבת החורבן של לכיש IV וייחוסה ל"רעידת האדמה", ויש כיום קונצנזוס הולך וגובר שיש לדחותו (פאוסט 2005: 107; פנטלקין ופינקלשטיין 2006; בונימוביץ ולדרמן 2011: 44–45). בהתחשב בכל העדויות העומדות לרשותנו כיום, נראה שחומר ששייך לשכבה III בלכיש (כלומר כמה מהצורות הייחודיות לשכבה זו) החל להופיע עוד במאה הט' לפנה"ס, בעוד שהמכלול כולו מתוארך למאה הח' לפנה"ס – אבל לכול המאה (ראו דיון מפורט אצל כץ ופאוסט בדפוס; ראו גם דה גרוט 2012: 156; מזר 2008; מזר ופניץ-כהן 2001). לפיכך, אפילו הקרמיקה שדווחה על ידי דה גרוט, גבע ויזרסקי אינה מחייבת תאריך נמוך כפי שהם מציעים (וראו גם נאמן תשס"ו: 416–422; 2007: 27; ואפילו פינקלשטיין תשס"ז: 326–327; 2008: 501).¹⁸ יתרה מזו, אביגד וגבע (2000: 72) טענו שהם זיהו ארבעה שלבי בנייה בריבועים C-E12 עוד קודם לבניית חומת אביגד, כלומר יש בחלק זה של שטח A חמישה שלבי בנייה. שני שלבים באים לידי ביטוי בשרידים דלים שקדמו לבניית מבנה 363 (אביגד וגבע 2000: 72–74), וזה לווה בשני שלבים של מבנה 363 עצמו (שם: 74–78). השלב האחרון מיוצג על ידי חומת אביגד, שפגעה בחלק מהשרידים הקדומים לה (שם: 78, וראו גם עמ' 81). אמנם אין זה בלתי אפשרי כי כל חמשת השלבים התקיימו בפרק זמן קצר (פינקלשטיין תשס"ז: 328; 2008: 503), אך סביר הרבה יותר שהם משקפים תהליך ארוך והדרגתי של שינוי שנמשך פרק זמן ארוך. יישוב קודם לביצורים התגלה גם בקישלה שבמערב הגבעה המערבית (דה גרוט 2012: 160).

(2) ואולם, לא רק שמשך קיומה של הקרמיקה משכבה III בלכיש אינו מחייב תאריך כה מאוחר, אלא שהתגלתה בגבעה המערבית קרמיקה המקבילה לשכבה IV בלכיש. דה גרוט, גבע ויזרסקי (2003: 6, לוח 1.1/2), למשל, מדווחים על קערה השייכת לאופק של לכיש IV. דיווחים נוספים על גילוייה של קרמיקה קדומה באזורים שונים נראים כמלמדים שהממצא אינו מאוד נדיר (אביגד וגבע 2000: 8; ראו גם דה גרוט 2012: 160; גבע תשס"ז: 34). ואכן, גילוייה של קרמיקה מעין זו הוביל את ברקאי (תש"ן: 208, וראו גם עמ' 210; תשס"ב: 43; ראו גם וואהן 1999: 64–69; 2003: 423) להציע כי תהליך ההתפשטות של ירושלים מערבה החל כבר במאה הט' לפנה"ס. לאחרונה דווח מכלול של קרמיקה כזו בחפירות החורבה (גבע תשס"ז: 34). חשוב להדגיש כי ברור מאליה כי קרמיקה מעין זו, השייכת לשלבים הקדומים של היישוב ואשר לא עברה תהליך של חורבן, צפויה

¹⁸ פינקלשטיין (2008: 505; תשס"ז: 329), על בסיס שיקולים היסטוריים וכלכליים, סבור כי השטח היה מיושב במחצית השנייה של המאה הח' לפנה"ס.

מלכתחילה להתגלות במספרים קטנים במיוחד,¹⁹ והעדויות שצוינו לעיל (כלומר הימצאותה של קרמיקה מקבילה לזו של לכיש IV) יותר ממספקות על מנת להראות כי בגבעה המערבית אכן היה יישוב מתקופת הברזל II א.²⁰

3) חפירות הרובע היהודי התבצעו בעיקר בחלקה העליון של הגבעה המערבית, מרחק רב מהגרעין הקדום של ירושלים (עיר דוד), וצפוי לפיכך כי ההתיישבות במקום התבצעה בשלב מאוחר יחסית בתהליך התרחבותה של העיר. נראה כי העיר החלה להתפשט אל מעבר לגבולות עיר דוד בשלבים מוקדמים של תקופת הברזל II א – העופל נכלל בתוך גבולות העיר כבר בראשית תקופת הברזל II א (א' מזר 2011; כץ ופאוסט, בדפוס), וגם חלקם הנמוך של המדרונות המזרחיים של עיר דוד (אריאל ודה גרוט 2000: 158), כמו גם אזור הגיא (חניון גבעתי) נכללו בשטח העיר עוד בתקופת הברזל II א (בן עמי תשע"ב). יש להדגיש כי עיר דוד יושבה בצפיפות כבר במהלך תקופת הברזל II א (דה גרוט 2001; 2012: 153, וראו גם עמ' 156), ונראה שהיו שהחלו להתיישב מחוץ לגרעין של עיר דוד עוד בשלבים מוקדמים של תקופה זו.²¹ ההתיישבות בגבעה המערבית נוסדה כמובן רק אחר כך, ראשיתה ככל הנראה עוד במהלך תקופת הברזל II א, כפי שעולה מהממצאים שהוצגו לעיל, אך היא הבשילה לכלל יישוב צפוף רק בתקופת הברזל II ב (ראו גם דה גרוט 2012: 158, 160).²²

בשלהי המאה הח' לפנה"ס הייתה האוכלוסייה משמעותית דיה על מנת לבנות חומה מסביב לגבעה המערבית כחלק מההכנות למסעו של סנחריב. ואולם, שלב זה היה שיאו של תהליך ארוך והדרגתי. סביר להניח שמספר קטן של פליטים מממלכת ישראל הגיע לאחר חורבנה, אך הם לא היו רבים כפי שכמה חוקרים מציעים, והם לא שינו באופן דראסטי את ההרכב הדמוגרפי של העיר (ראו גם נאמן תשס"ו: 435–440; 2007: 35–38; גבע 2003א:

¹⁹ אנו מכירים טוב יותר את הקרמיקה של המאות ח–ז לפנה"ס, ומאחר וירושלים נהרסה בשנת 586 לפנה"ס, הקרמיקה משלב זה נפוצה יותר. הקרמיקה מתקופת הברזל 2א מוכרת פחות, ומאחר והעיר לא נהרסה, היא נדירה יותר בממצא הארכאולוגי מלכתחילה (השוו פאוסט וכץ 2012). לפיכך, מה שכן התגלה משמעותי ביותר.

²⁰ וברור כי אין לייחס את השרידים לפעילות חקלאית (השוו גבע תשס"ז: 35). פעילות מעין זו, כאשר היא נקברת מתחת לשכבות מאוחרות יותר, הייתה מותרת שרידים מעטים, ואין זה סביר שיתגלה מכלול של ממש. שימו לב לכך שפינקלשטיין (2008: 504; תשס"ז: 328) מפחית מחשיבות הממצאים שהתגלו, אך אינו מתייחס למכלול מהחורבה.

²¹ עניין זה נתמך באופן עקיף בכך שמבנה האבן הגדול ומבנה האבן המדורג, שנבנו ככל הנראה בתקופת הברזל 1 (ע' מזר תשס"ה; 2006; 2010; פאוסט 2010; 2012א; בניגוד לאוסישקין ואחרים תשס"ח; פינקלשטיין ואחרים 2007; פינקלשטיין 2011), יצאו משימוש בתקופת הברזל 2א (וראו כבר קהיל 2003א) – הדבר ארע עקב התרחבות העיר, והעובדה שפונקציות שונות עברו כנראה למקומות אחרים. עקב זאת, מבנים ישנים איבדו מחשיבותם (והשוו פאוסט 2003).

²² פינקלשטיין (תשס"ז: 334; 2008: 510–511) טען כי אין בגידול טבעי בכדי להסביר את הגידול הדרמטי באוכלוסיית העיר. ואולם, זה אינו טיעון של ממש בעד תיאוריית ההגירה, בעיקר לאור הממצאים המראים אחרת. יתרה מזו, הבעיה קיימת רק אם מקבלים את ההערכות הדמוגרפיות הנמוכות של פינקלשטיין ביחס לתקופת הברזל 2א. מאחר ומספרים אלו כנראה נמוכים מדי, אין בעיה של ממש. להיפך, דומה כי המידע מירושלים מראה כי הערכותיו של פינקלשטיין נמוכות מדי (להערכות ראו גם פאוסט 2013; בקרוב; נאמן תשס"ז: 338–343; 2009: 327–333; השוו פאוסט וכץ 2012: 180).

521).²³ יתרה מזו, אין זה סביר שגל כזה של פליטים לא יותיר חותם של ממש בעדות הארכאולוגית, אך עד כה לא התגלו ממצאים "יומיומיים" היכולים להעיד על הגירה משמעותית מהצפון (ראו גם נאמן תשס"ו: 439; 2007: 37; גבע 2003א: 521).²⁴ לאחר מסע סנחריב הגיעו פליטים רבים, בעיקר מהשפלה. זה, יחד עם גידול טבעי, הוביל להתיישבות צפופה אף יותר בעיר ובסביבותיה.

מתי היה שיאו של היישוב בירושלים?

בעוד שממלכת יהודה חוותה משבר פוליטי בעקבות מסע סנחריב, דומה כי ירושלים פרחת במאה הז' לפנה"ס, ומרבית החוקרים סבורים כי בתקופה זו הגיעה ההתיישבות בעיר לשיאה (למשל ברושי 1974; ברקאי תשמ"ה; תשמ"ח; הרצוג 1997: 257; מזר 1990: 438; פינקלשטיין 1994: 175; סטיינר 2001א: 116; 2001ב; הר 1997: 155–157; מקלן 1978; שנידווין 2003). מספר חוקרים אף הציעו שאוכלוסיית ירושלים (וסביבותיה המיידיות) בתקופה זו השתוותה לאוכלוסיית שאר הממלכה (וראו ברקאי תשמ"ח: 125). גבע (2003א: 522–523; ראו גם 2003ב: 207) ערער על מוסכמה זו, והציע כי השיא הדמוגרפי (המוגבל) של ירושלים היה בשלהי המאה הח' לפנה"ס, וכי בהמשך הידלדלה אוכלוסיית העיר. גישה זו מקובלת גם על נאמן (תשס"ו: 444–447; 2007: 43–40; 2009: 334; ראו גם דה גרוט 2012: 162, 165, 168). גבע ביסס את פרשנותו זו במידה רבה על היעדר טיפוס של סיר בישול בן המאה הז' לפנה"ס (סיר בישול עם thin, out-turned grooved rim) בחפירות הרובע היהודי (דה גרוט, גבע ויזרסקי 2003א: 16, וראו גם עמ' 9). לפי דה גרוט, גבע ויזרסקי (2003א: 16):

"(G)enerally speaking, the analysis of the pottery from areas A, W and X-2 shows that the 7th century is less represented in the pottery repertoire than the 8th century BCE. This phenomenon is also reflected in the absence of cooking pots with thin, out-turned, grooved rim... In our view, this fact demonstrates that the settlement in the Southwestern hill declined somewhat during this period in relation to the 8th century BCE".²⁵

גבע (2003א: 522) ונאמן (תשס"ו: 444; 2007: 40–41) מציינים גם את נטישתו של אזור מצומצם ממזרח לעיר דוד ואת העובדה שיהודה בכללותה הייתה בדעיכה במהלך תקופת הברזל II ג (גבע תשס"ג: 23–24; 2003א: 522–523; נאמן תשס"ו: 444, 446; 2007: 40, 42).

²³ נאמן אף טען כי אין זה סביר שהאשורים היו מאפשרים הגירה כה משמעותית מאחת מפתחותיהם (נאמן תשס"ו: 428–435; 2007: 31–35; וראו גם גיליאם 2008).

²⁴ פינקלשטיין (תשס"ז: 332–333; 2008: 509) מצביע על אימוצם של חידושים טכנולוגיים "ישראליים" ביהודה, אך זה אינו מלמדות על הגירה מסיבית, אם בכלל (והדבר נכון גם ביחס לדוגמאות קטנות אחרות שהוא מזכיר). הגירה מסיבית מהסוג שפינקלשטיין מתאר הייתה מחייבת שינוי משמעותי לפחות בהיבטים כלשהם של התרבות החומרית בירושלים.

²⁵ ראו גם גבע 2003א: 522–523; 2003ב: 207; גבע אינו חוזר על טיעון זה.

ואולם, כל הנימוקים שהוצגו בעייתיים, ואינם עומדים בפני הביקורת. (1) ראשית, ההבחנה הבסיסית ביותר של גבע ונאמן ככל הנראה שגויה. סירי בישול מהטיפוס הנדון התגלו בגבעה המערבית בחפירותיה של קניון (טשינגהם 1985: 18, ואיור 8: 22 [360]), ואפילו בחפירות אביגד, למשל בשטחים B ו-T-1 (יזרסקי 2010: 101, 116–117, לוח 3.4: 6; 2012: 271, לוח 7.1: 14). ברור לפיכך כי הנימוק העיקרי לדעיכה במאה הז' לפנה"ס שגוי.

(2) ואולם, גם אם סוג מסוים של סיר בישול היה נעדר ברובע היהודי (וכאמור, לא זה המצב), הרי שכמויות משמעותיות של קרמיקה מן המאה הז' לפנה"ס התגלו בגבעה המערבית (דה גרוט, גבע ויזרסקי 2003; יזרסקי 2006; 2010; 2012; טשינגהם 1985: 18, ועוד; כולל סוג אחר של סיר בישול בן התקופה), ואלו מלמדות על יישוב צפוף. יתרה מזו, במקרים רבים טיפוסי כלים בני המאה הז' מרובים מאשר טיפוסי כלים הניתנים לתיארוך למאה הח' בלבד²⁶ (למשל בשטח T-1; יזרסקי 2012). מעבר לכך, כפי שהראה דה גרוט (2012: 165), החפירות ברובע הארמני ובקישלה חשפו יותר שרידים מהמאה הז' לפנה"ס (ראו גם טשינגהם 1987: 137), והדברים נכונים גם ביחס לחפירות ברחבת הכותל המערבי (אורנן ואחרים 2012: 1*–2*), בהן נחשף מבנה בן המאה הז' לפנה"ס שנבנה על מחצבה נטושה. ברור לפיכך כי לפחות באזורים רבים, יש יותר ממצאים משלהי תקופת הברזל, מאשר מן המאה הח' לפנה"ס.

(3) נטישת אזור קטן בשולי עיר דוד (לעיל) הנה אירוע נקודתי ומקומי, שעומד בניגוד למצב במרבית האזורים האחרים, ושלפיכך אינו יכול ללמד על תהליכים יישוביים ברחבי העיר כולה. סביר יותר להניח כי תושבי אזור זה פשוט העדיפו לעבור לאזורים טובים ובטוחים בהרבה, שנמצאו החל מתקופה זו בתוך חומות העיר (אך לא היו מוגנים בחומה עד לבניית חומת אביגד ערב מסעו של סנחריב, ולפיכך היו פחות אטרקטיביים עד אז). עד אז העדיפו התושבים להתגורר בתוך השטח המוקף חומה (השוו פאוסט 2003). במאה הז' לפנה"ס, לאחר בניית החומה, חשו התושבים כי הם יכולים לעבור לאזורים החדשים שבוצרו, ובהם יכלו לבנות בתים גדולים ומרווחים יותר (ראו גם רייך ושוקרן 2003: 217).²⁷ חשוב לפיכך להדגיש כי מרבית שטחי עיר דוד, כולל במורד הגבעה, היו מיושבים במאה הז' לפנה"ס.²⁸

²⁶יש לזכור שצורות מרבית הכלים במאות ח'–ז' לפנה"ס הן דומות, ורק טיפוסים מסוימים ייחודיים למאה מסוימת (פינקלשטיין 1994: 174–175; פאוסט 2008: 180–181, והפניות).

²⁷נאמן (תשס"ו: 443; 2007: 40) טען כי ההשערה שהתושבים עברו לחלקה המערבי של העיר "אינה מביאה בחשבון את היוקרה של עיר דוד ואינה מסבירה מדוע זה יעזבו תושבי הרובע את מקומם ויעברו לאזור פחות יוקרתי". כפי שראינו עניין זה שגוי, והגבעה המערבית הייתה מיושבת על ידי בני המעמד הבינוני ואפילו הגבוה (השוו את קברי כתף הינום, ואחרים). יתרה מזו, סביר להניח שהתושבים באזור הנטוש היו מרקע כלכלי נמוך בכל מקרה (השוו דה גרוט 2001), כך שלא הייתה להם בעיה לעבור לשכונה אחרת, אפילו היו הנחותיו של נאמן נכונות. נאמן גם הציע שאם הם רצו לעבור לגבעה המערבית הם היו יכולים לעשות זאת קודם לכן, אך מאחר והשטח לא היה מבוצר, לא הייתה זו אופציה של ממש, וסביר שהתושבים העדיפו להתגורר בתוך השטח המבוצר של העיר (השוו פאוסט 2003 על הדינמיקה בשימושי הקרקע בעיר הקדומה, ושם הפניות). לבסוף, אם היה האזור מועדף על פני הגבעה המערבית, מדוע הוא בכל זאת ניטש? בכל מקרה,

4) המאה הז' לפנה"ס מאופיינת בכנייה מרשימה יותר מאשר קודמתה. מבנים ציבוריים החליפו מבנים בשטח E, ונבנו מבלי להתחשב במבנים קיימים (דה גרוט 2012: 165, 166–167). מבנים מרשימים בעלי אופי דומה נבנו באותה תקופה ברחבת הכותל המערבי של היום (אורנן ואחרים 2012), ואף בשטח B בחפירות אביגד (גבע 2010: 15–24). ברור לפיכך כי אופי הבנייה בירושלים השתנה בתקופה, חשיבותה גדלה, וכי נעשה שימוש ב-"ample economic resources" (דה גרוט 2012: 167).²⁹

5) במספר מקרים הבניינים החדשים נבנו על מבנים ישנים יותר (כמו בשטח E בעיר דוד, וראו דה גרוט 2012: 165–167), בעוד במקרים אחרים הם נבנו באזורים ששימוש בעבר למטרות אחרות (למשל ברחבת הכותל; אורנן ואחרים 2012).³⁰ שינויים בשימושי קרקע אלו מלמדים כי העיר הייתה צפופה יותר מאשר במאה הקודמת.

6) יתרה מזו, מוסכם על כולם כי העורף החקלאי של ירושלים התרחב במאה הז' לפנה"ס באופן משמעותי, בהשוואה למצב במאה הח' לפנה"ס (פאוסט 2005: 102–103), ונראה כי גישה זו מקובלת כיום על כל החוקרים (ראו אפילו נאמן תשס"ו: 446; 2007: 42). אפילו אם אפשר להפריד בין המצב בחלק מהעורף החקלאי של העיר למצב בעיר עצמה, וזו הנחה בעייתית מאוד, הרי שהמצב באזור כולו אינו יכול להיות מנותק מהמציאות בעיר עצמה. יש לזכור, אחרי הכול, כי באף אחד מאזורי הארץ לא הייתה התיישבות כפרית צפופה כמו בסביבות ירושלים, ממש כשם שאף עיר אחרת לא התקרבה בעוצמתה לזו של ירושלים. הדבר מראה בבירור כי העיר עצמה הייתה צפופה והזדקקה ליותר אוכל מאשר בעבר (אפילו אם עודפים מסוגים מסוימים יוצאו). נאמן (תשס"ו: 446; 2007: 42) טען כי תושבים עזבו את ירושלים במהלך המאה הז' לפנה"ס, ועברו ליישובים חקלאיים מחוץ לעיר, ומכאן שהגידול היישובי באחרונים אינו מלמד על גידול בעיר עצמה. אך הניסיון להתעלם מהעדות מהעורף החקלאי של העיר הוא מלאכותי. אם לא היו בתי חווה כה רבים במאה הח' לפנה"ס, כאשר העיר הייתה בשיאה לפי נאמן, מדוע היה צורך בכל כך הרבה בתי חווה עכשיו, כאשר העיר הייתה דלילה יותר באוכלוסייתה? על נאמן להתייחס לעניין זה, ולהסביר את הגורמים לגידולו של העורף החקלאי של העיר במקביל לירידה שהוא משחזר בעיר עצמה. מעניין לציין כי גבע (2006: 149), כאשר ניסה להסביר את הערכותיו הדמוגרפיות הנמוכות, הציע כי בהתחשב במשאבי הקרקע המוגבלים סביב ירושלים, לא הייתה אפשרות לספק מזון לתושבים הרבים שמשחזרים חוקרים אחרים. חוסר

ראוי להדגיש כי מדובר על שטח מצומצם ביותר, ואין לייחס לו חשיבות רבה מדי (השוו פינקלשטיין תשס"ז: 336; 2008: 514).

²⁸ דה גרוט (2012: 165, 168) הציע כי ירושלים הידלדלה במאה הז', ושהעדות משטח E מלמדת כי היו שם פחות מבנים. כפי שנראה בהמשך (נקודה 4), פרשנות זו מפספסת את העיקר, והעדות מלמדת דווקא על העלייה בחשיבותה של ירושלים באותה תקופה. ראוי להדגיש כי דה גרוט (2012: 165) קושר בין הבנת את הממצאים בירושלים לתפיסתו כי יהודה כולה הידלדלה בתקופה זו (וראו נקודה 7, להלן).

²⁹ התושבים המקומיים, שאת מקומם תפסו המבנים הציבוריים, בוודאי עברו לשכונות החדשות שבתוך החומה.

³⁰ נראה שגם ברובע הארמני הקרמיקה מתקופת הברזל שהתגלתה על מה שהיה כנראה מחצבה השתייכה בעיקר למאה הז' לפנה"ס (אם כי לא התגלו שרידי בנייה; טשינגהם 1987).

זה במזון הוא בדיוק הגורם להתיישבות הכפרית הצפופה סביב ירושלים – התיישבות שסיפקה מזון לאוכלוסייה הרבה בעיר הצפופה.

(7) ולבסוף, גם גבע וגם נאמן טוענים כי ירושלים הייתה בירידה במאה הז' לפנה"ס, כפי שהיה לדעתם המצב בשאר חלקי הממלכה.³¹ כך טען גבע שהירידה הכללית בהתיישבות זווהתה במרבית חבליה של יהודה ניתנת לזיהוי גם בירושלים, וכי היישוב בגבעה המערבית נחלש (גבע תשס"ג: 23–24; 2003 א: 522–523).³² ונאמן (תשס"ו: 34, וראו גם 2007: 40), לאחר שסיכם את הירידה היישובית ברחבי יהודה, כתב "דומה שלא רק בחבלים שנהרסו במסע האשורי אלא גם בירושלים חלה ירידה בהיקף היישוב במאה הז'".³³ ראשית, ההיגיון שמאחורי הטעון בעייתי, וירידה בשאר שטחי הממלכה אינה מחייבת ירידה גם בירושלים. להיפך – אפשר לצפות כי ירושלים תגדל באוכלוסייתה במאה הז' לפנה"ס, אפילו אם חלקי ארץ אחרים ביהודה נחלשו, פשוט בגלל שהיא לא נהרסה בידי סנחריב. העובדה שהעיר לא נכבשה רק הפכה אותה ליותר אטרקטיבית לאנשים מאזורים שכן נהרסו, ובעיקר אזור השפלה (ראו גם סטיינר 2001 א: 116).³⁴

יתרה מזו, ההנחה שהיה משבר יישובי ביהודה במאה הז' לפנה"ס מבוססת על אי-הבנה. נאמן מקבל את הגישה המסורתית ביחס להשלכות מסעו של סנחריב, אך דעה זו מבוססת על טקסטים מוטעים המספקים מידע חלקי ואינה נתמכת בידי הממצא הארכאולוגי: המקורות האשוריים רצו להאדיר את סנחריב, ולטשטש את העובדה שחזקיהו לא הודח ויהודה לא נהרסה, בעוד שהטקסטים המקראיים רצו להדגיש את הצלתה של ירושלים. פרשנות זו, שבבסיסה הטיה של הטקסטים, התבססה גם על כך שהשפלה אכן נפגעה אנושות במסעו של סנחריב (והעובדה שהשפלה הנה השטח הנחקר ביותר ביהודה – הרבה יותר מאשר כל אזור אחר – רק מחריפה את ההטיה של הפרשנות הנדונה). חשוב לפיכך

³¹ דומה כי כמה מטיעוניו של נאמן מבוססים על אי-הבנה. הוא למשל חוזר על הטענה (השגויה, וראו לעיל) שלא התגלו בורות מים מתקופת הברזל (נאמן תש"ו: 445; 2007: 41) על מנת לתמוך בטענה שמספר התושבים במאה הז' היה מוגבל. אבל אפילו אם היה נאמן צודק בטענתו, הרי שהדבר אינו מלמד על דעיכה במאה הז'. הדבר היה מלמד על כך שהיו פחות אנשים בגבעה המערבית מאשר היה מקובל להניח (ובהתאם להצעתו של גבע), אך הדבר היה תקף באותה מידה למאות הח' והז' לפנה"ס! וכך גם ביחס לטענותיו על דלילות היישוב. התייחסתי לכך לעיל, ודנתי באופיים החלקי והפגוע של הממצאים, אך אפילו אם היה נאמן צודק בטענותיו, והממצאים אכן היו מעידים על התיישבות דלילה, היה הדבר תקף ביחס למאות ח'-ז' כאחת. לא היה בכך שום עדות לדעיכה.

³² אם כי הוא סבור כי הירידה היישובית הכללית ביהודה הייתה פחות משמעותית בסביבות ירושלים, ומקבל את התפיסה ולפיה ירושלים הייתה שווה לשאר יהודה בתקופה זו (וראו דה גרוט, גבע ויזרסקי 2003: 16).

³³ נאמן לא סיפק הסבר לשאלה מדוע הייתה צריכה להיות ירידה מלכתחילה. לכל היותר, ואם לא ניתן היה לערער על אף אחד מטיעוניו, הוא היה יכול לטעון כי לא הייתה עליה בתוך העיר באותו הזמן. אך מדוע הייתה ירידה יישובית? נראה כי הדבר נובע מהנחתו שצריכה להיות ירידה.

³⁴ נאמן (תשס"ו: 447; 2007: 42) התייחס למספר הגולים מירושלים (לפי המקרא) במטרה להראות שהאוכלוסייה הייתה מוגבלת. אך גם אם אפשר לסמוך על המספרים (והדבר מוטל בספק רב), אין ברשותנו מספרים דומים מהמאה הח' לפנה"ס. יתרה מזו, אין לנו מידע על מספר המתים במלחמות, הפליטים שברחו, וכו', כך שמספר הגולים אינו מספק כל מידע משמעותי ביחס למספר התושבים הכללי (לגורלה של האוכלוסייה בזמן מלחמה, ראו פאוסט 2012 ב: 140–143; 185–187). ראוי לציין כי פינקלשטיין (2008: 514) אף טען כי אם המספרים מהימנים, הרי שהעיר הייתה גדולה וצפופה.

לציין כי העדויות הארכאולוגיות מאזורים אחרים ביהודה מראות כי מרביתם (להוציא השפלה) היו מיושבים יותר בצפיפות במאה הז' מאשר במאה הח' לפנה"ס (פינקלשטיין 1993; 1994; 2008: 512–514; פאוסט 2008, והפניות).
 הממצאים תומכים בבירור בדעה המקובלת, ולפיה היוותה המאה הז' לפנה"ס את שיאו של היישוב בירושלים (ראו גם קהיל 2003ב: 92–93), וכפי שצינינו לעיל, נראה כי גם הבסיס ה"עובדתי" להערכות האחרות שגויות.³⁵

סיכום: תהליך התפשטותה של ירושלים

ככל שהלכה תקופת הברזל והתקדמה, הפכה עיר דוד לצפופה יותר. כבר בשלב מוקדם בחר חלק מהאוכלוסייה להתיישב מחוץ למרכז היישוב בגבעת עיר דוד, ובהדרגה התפשט היישוב גם לעבר הגבעה המערבית. התהליך החל כבר בשלב מוקדם (בעופל ובחניון גבעתי, וראו לעיל), וראשית ההתיישבות בגבעה המערבית החלה כבר מתישהו במאה הט' לפנה"ס (השוו לממצאים בני זמנה של שכבה IV בלכיש). התהליך התגבר במאה הח' לפנה"ס, ואולי אף הואץ קלות בשליש האחרון של המאה. המתתיישים באזורים החוץ-חומתיים היו בתחילה בני המעמד הנמוך; עשירים (והאדמיניסטרציה) נשארו מן הסתם באזורים המוקפים חומה (השוו פאוסט 2003). בכל מקרה, במהלך המאה הח' לפנה"ס הייתה ההתיישבות בחלק ניכר מהגבעה המערבית צפופה, ובשלב מסוים לקראת סופה של המאה, ככל הנראה לקראת מסעו של סנחריב, הוקפה הגבעה המערבית כולה בחומה מסיבית. סביר להניח כי לא כל הגבעה הייתה מיושבת בצפיפות באותו שלב, והחומה הקיפה מן הסתם גם אזורים מיושבים בדלילות, אך ברור כי מספר התושבים היה גדול דיו על מנת שהממלכה תטרח להקיף את הגבעה בחומה. הכללתם של כמה אזורים דלילים יחסית באוכלוסייה נבעה מן הסתם מהצורך לבנות את החומה בתוואי בר הגנה, אך גם על מנת לאפשר לממלכה להשתמש באזורים הריקים יחסית, ואשר הפכו עכשיו להיות מוגנים בחומה, לצרכיה. הקפת הגבעה המערבית בחומה האיצה לפיכך את תהליך ההתיישבות שתואר לעיל, ושימשה מן הסתם כתמריץ להעברתם של מבנים מלכותיים לאזורים החדשים. ניתן לשער כי ארמונות ומבני ציבור נמנו בין המבנים שהוקמו בגבעה המערבית **לאחר** שהוקפה בחומה (ראו גם ברקאי תש"ס: 236; 2003: 21–23, וראו להלן).³⁶ ניתן

³⁵ כמה מהנקודות שצוינו לעיל נידונו כבר במאמרי המקורי (פאוסט 2005), וחשוב לפיכך לציין כי גבע לא ערער על טיעוני בעניין זה (הדמוגרפיה של המאה הז' לפנה"ס). אירוני כי במאמרו האחרון של נאמן (2009: 334), לא התייחס האחרון למצב במאה הז', והסתפק בהפניית הקוראים לגבע 2006 – ואולם, כפי שצוין לעיל, האחרון לא התייחס לטיעוני בעניין.

³⁶ ברשותנו עדויות טקסטואליות עקיפות על העברת מבני ציבור או ארמונות לגבעה המערבית, למשל בנייה של ארמון חדש במאה הז' לפנה"ס בידי יהויקים (ירמיהו כ"ב: 13–19). זיהויו של הארמון עם רמת רחל (למשל אהרוני 1993: 1261 ואילך) מפוקפק, וסביר יותר להניח שארמון מלכותי ייבנה בתוך גבולות העיר (בעיקר מסיבות של ביטחון). על העברת מבנים מלכותיים לשטחים החדשים ניתן ללמוד גם מהעובדה שמלכי בית דוד דווחו כנקברים בעיר דוד עד ראשית המאה הז' לפנה"ס. מפרק זמן זה ועד חורבן העיר, נקברו המלכים בגן עוזא (למשל מל"ב כ"א: 18, 26), כנראה גן הארמון (מל"ב כ"א: 18; השו דבה"י ב, ל"ג: 20; וראו דיון נרחב אצל ברקאי תש"ס: 234–236). חזקיהו היה המלך האחרון שנקבר בעיר דוד. סביר להניח שבשלב זה הארמון החדש כבר נבנה, אך חזקיהו, שגדל וחי בעיר דוד העדיף להיקבר בקבר המסורתי. ניתן

לשער כי גם חלק מן העלית בחר בשלב זה לעבור לאזורים החדשים,³⁷ וכי השכונות החדשות כללו תושבים מכלל המעמדות החברתיים. ירושלים הגיעה לשיא יישובה במאה הז' לפנה"ס, והדבר עולה הן מהממצאים בעיר עצמה והן מהממצאים בעורף החקלאי של העיר. הגידול הדמוגרפי נבע גם מריבוי טבעי, אך גם מהגירה. מכיוון שחלקים מיהודה נפגעו אנושות במסע שנחריב, בעוד שירושלים ניצלה, הגיעו לעיר פליטים מאזורים אחרים, ובעיקר מהשפלה, ואלו התיישבו בשכונות החוץ-חומתיות, וכנראה גם בגבעה המערבית. שלהי המאה הז' לפנה"ס, שהייתה כנראה שיאה של הפעילות התרבותית והספרותית בירושלים (נאמן 2002), הייתה כנראה גם שיאו של היישוב בגבעה המערבית (הביצורים חודשו בשלב זה, וראו גבע 2003: 513–516). מספר התושבים הגיע לעשרות אלפים (מן הסתם 20,000 ויותר).

ביבליוגרפיה

References

אביגד תש"ם:

אביגד, נ', תש"ם, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.

אביגד וגבע 2000:

Avigad, N., and Geva, H., 2000, "Iron Age II Strata 9–7", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, 1, Jerusalem: IES, pp. 44–82.

אוסישקין 1995:

Ussishkin, D., 1995, "The Water System of Jerusalem during Hezekiah's Reign", in: M. Wieppert and S. Timm (eds.), *Meilenstein: Festgabe für Herbert Donner*, Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 289–309.

אוסישקין ואחרים תשס"ח:

אוסישקין, ד', הרצוג, ז', זינגר-אביץ, ל', ופינקלשטיין, י', תשס"ח, "האמנם התגלה בירושלים ארמונו של דוד המלך?", בתוך: א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים),

חידושים בחקר ירושלים: הקובץ השלושה-עשר, רמת-גן, עמ' 35–45.

להציע כי בנו, שחי מרבית חייו בארמון החדש, כבר העדיף להיקבר שם. ארמון חדש זה היה ככל הנראה ברובע חדש. זאת, על בסיס שמו (ברקאי תש"ס: 236), ומאחר והיה זה האזור היחיד בו היה יכול להבנות ארמון חדש (אך ראו נאמן 2004).

³⁷ההצעה כי מבנים ציבוריים וארמונות נוסדו בגבעה המערבית (ברקאי תשס"ד: 22 ואילך) עשויה להסביר את היעדר הממצאים הארכיטקטוניים בכמה מקומות, בעוד שממצאים קרמיים התגלו בשפע. ניתן לשער שחלק מהחפירות נעשו בקרבה המיידית של ארמונות או חצרותיהם.

אורנן ואחרים 2012 :

Ornan, T., Weklser-Bdolah, S., Kisilevitz, S and Sass, B., 2012, “‘The Lord will Roar from Zion’ (Amos 1:2): The Lion as a Divine Attribute on a Jerusalem Seal and Other Hebrew Glyptic Finds from the Western Wall Plaza Excavations”, *Atiqot* 72: 1*–13*.

אריאל ודה גרוט 2000 :

Ariel, D.T., and De Groot, A., 2000, “The Iron Age Extramural Occupation at the City of David and Additional Observations on the Siloam Channel”, in: D.T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978–1985*, volume V, *Extramural Areas*, Jerusalem: The Hebrew University, pp. 155–169.

בהט 1993 :

Bahat, D., 1993, “Was Jerusalem Really that Large?”, *Biblical Archaeology Today, 1990*, Jerusalem: IES, pp. 581–584.

בהט וסולומון 2003 :

Bahat, D., and Solomon, A., 2003, “A Pre-Herodian Ritual Bath in the Western Wall Tunnels”, in: E. Baruch, U. Leibner and A. Faust (eds.), *NSOJ* 9, pp. 83–104 (Hebrew).

בונימוביץ ולדרמן 2011 :

Bunimovitz, S., and Lederman, Z., 2011, “Canaanite Resistance: The Philistines and Beth-Shemesh – A Case Study from Iron Age I”, *BASOR* 364: 37–51.

ביגר וגרוסמן 1993 :

Biger, G., and Grossman, D., 1993, “Village and Town Populations in Palestine during the 1930s–1940s and Their Relevance to Ethnoarchaeology”, *Biblical Archaeology Today 1990, Supplement*, Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 19–30.

בן דב תשמ"ב :

בן דב, מ', תשמ"ב, חפירות הר הבית: בצל הכתלים ולאור התגליות, ירושלים.

בן עמי תשע"ב :

בן עמי, ד', תשע"ב, "מורדותיה הצפון-מערביים של עיר דוד בתקופת הברזל: נתונים ראשוניים", ארץ-ישראל 30 : 95–104.

בעז-וודר 2001 :

Boas-Vedder, D., 2001, “Jerusalem: The Wall from the MB II Period (appendix 2)”, in: M.L. Steiner, *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967, Volume III, The Settlement in the Bronze and Iron Ages*, London: Sheffield Academic Press, pp. 137–153.

ברושי 1974:

Broshi, M., 1974, "The Expansion of Jerusalem in the Reign of Hezekiah and Manasseh", *IEJ* 26: 81–88.

ברושי תשמ"ב:

ברושי, מ', תשמ"ב, "אוכלוסיית ארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית", בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי (כרך ראשון), ירושלים, עמ' 442–455.

ברושי תשנ"א:

ברושי, מ', תשנ"א, "תושביה של ירושלים בימי בית ראשון", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון, ירושלים עמ' 63–67.

ברושי 2001:

Broshi, M., 2001, *Bread, Wine, Walls and Scrolls*, Sheffield: Sheffield Academic.

ברושי וגופנא תשמ"ד א:

ברושי, מ' וגופנא, ר', תשמ"ד, "ארץ-ישראל בתקופת הברונזה התיכונה II", קתדרה 31: 3–26.

ברושי וגופנא תשמ"ד ב:

ברושי, מ' וגופנא, ר', תשמ"ד, "יישובה של ארץ-ישראל בתקופת הברונזה הקדומה", ארץ-ישראל יז: 147–157.

ברושי ופינקלשטיין תשנ"א:

ברושי, מ', ופינקלשטיין, י', תשנ"א, "מניין אוכלוסי ארץ ישראל בשנת 734 לפה"ס", קתדרה 57: 3–24.

ברקאי תשמ"ה:

ברקאי, ג', תשמ"ה, "צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.

ברקאי תשמ"ח:

ברקאי, ג', תשמ"ח, "ירושלים כעיר ראשה", בתוך: ש' בונימוביץ, מ' כוכבי וא' כשר (עורכים), יישובים, אוכלוסייה וכלכלה בארץ ישראל בעת העתיקה, תל-אביב, עמ' 124–125.

ברקאי תש"ן:

ברקאי, ג', תש"ן, "תקופת הברזל ב-ג", מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא (יחידה 9), תל-אביב, עמ' 77–236.

ברקאי תשנ"ד:

ברקאי, ג', תשנ"ד, "קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא", בתוך: א' זינגר (עורך), קברים ונהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים, עמ' 96–164.

ברקאי תשנ"ט:

ברקאי, ג', תשנ"ט, "הקבר ובית המגורים ביהודה בתקופת הברזל ב' – ההשלכות החברתיות", בתוך: א' פאוסט וא' מאיר (עורכים), תרבות חומרית חברה ואידאולוגיה: כיוונים חדשים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, רמת-גן, עמ' 96–102.

ברקאי תש"ס:

ברקאי, ג', תש"ס, "בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון", בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים: תקופת המקרא, ירושלים, עמ' 233–270.

ברקאי תשס"ב:

ברקאי, ג', תשס"ב, "חומה נעלמה בירושלים של ימי בית ראשון", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 7, רמת-גן, עמ' 39–44.

ברקאי תשס"ד:

ברקאי, ג', תשס"ד, "ארמון המלך ובית-העם בעת הכיבוש הבבלי של ירושלים", בתוך: א' ברוך, ע' ליבנר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 9, רמת-גן, עמ' 21–28.

גאר 1987:

Garr, W.R., 1987, "A Population Estimate of Ancient Ugarit", *BASOR* 266: 31–43.

גבע תשנ"א:

גבע, ה', תשנ"א, "ירושלים בימי בית ראשון – ההיבט הארכיאולוגי", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון, ירושלים, 165–176.

גבע 1993:

Geva, H., 1993, "Response", *Biblical Archaeology Today, 1990*, Jerusalem: IES, pp. 620–624.

גבע 2000:

Geva, H. (ed.), 2000, *The Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume I, Jerusalem: IES.

גבע תשס"ג:

גבע, ה', תשס"ג, "מערכה של ירושלים בין המאות השמינית והשביעית לפנה"ס", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 8, רמת-גן, עמ' 21–24.

גבע 2003א:

Geva, H., 2003, "Summary and Discussion of Findings from Areas A, W and X-2", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarters Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume II, Jerusalem: IES, pp. 501–552.

גבע 2003ב:

Geva, H., 2003, "Western Jerusalem at the End of the First Temple Period in Light of the Excavations of the Jewish Quarter", in: A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology*, Atlanta: SBL, pp. 183–208.

גבע 2003ג:

Geva, H. (ed.), 2003, *The Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume II, Jerusalem: IES.

גבע 2006:

Geva, H., 2006, "The Settlement on the Southwestern Hill of Jerusalem at the End of the Iron Age: Reconstruction Based on the Archaeological Evidence", *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 122: 140–150.

גבע 2006א:

Geva, H. (ed.), 2006, *The Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume III, Jerusalem: IES.

גבע תשס"ז:

גבע, ה', תשס"ז, "חידושים בחפירות הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים", בתוך: ג' פטריך וד' עמית (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה א, ירושלים, עמ' 33–40.

גבע 2010:

Geva, H. (ed.), 2010, *The Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume IV: *The Burnt House of Area B and other Studies*, Jerusalem: IES.

גבע 2012:

Geva, H. (ed.), 2012, *The Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume V, Jerusalem: IES.

גבע וגוטפלד תשס"ד:

גבע, ה' וגוטפלד, א', תשס"ד, "חפירות בבית כנסת "החורבה" ברובע היהודי", בתוך: א' ברוך, ע' ליבנר, וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 9, רמת-גן, עמ' 29–30.

גיבסון ואדלשטיין 1985:

Gibson, S., and Edelstein, G., 1985, "Investigating Jerusalem's Rural Landscape", *Levant* XVII: 139–155.

גיליאם 2008:

Guillaume, P., 2008, "Jerusalem 720–705 BCE. No Flood of Israelite Refugees", *SJOT* 22 (2): 195–211.

גרובר 1995:

Gruber, M.I., 1995, "Private Life in Canaan and Ancient Israel", in: J.M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. 1, Hendrickson: Peabody, MA., pp. 633–650.

דה גרוט תשס"ב:

דה גרוט, א', תשס"ב, "העיר הנעלמה של המאה העשירית לפנה"ס", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 7, רמת-גן, עמ' 29–34.

דה גרוט תשע"ב:

De Groot, A., 2012, "Part Two: Discussion", in: A. De Groot and H. Bernick-Greenberg (eds.), *Excavations in the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh Volume VIIA: Area E: Stratigraphy and Architecture* (Qedem 53), Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, pp. 141–184.

דה גרוט, גבע ויזרסקי 2003:

De Groot, A., Geva, H., and Yezerski, I., 2003, "Iron Age II Pottery", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarters Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume II, Jerusalem: IES, pp. 1–49.

דיוור 1995:

Dever, W.G., 1995, "Social Structure in Palestine in the Iron Age II Period on the Eve of Destruction", in: T.E. Levy (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*, London: Leicester University Press, pp. 416–431.

הר 1997:

Herr, L., 1997, "The Iron Age Period: Emerging Nations", *BA* 60/3: 114–183.

הרצוג 1997:

Herzog, Z., 1997, *The Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implication*, Tel-AvivL Tel Aviv University.

והן 1999:

Vaughn, A.G., 1999, *Theology, History and Archaeology in the Chronicler's Account of Hezekiah*, Atlanta: Scholars Press.

והן 2003:

Vaughn, A.G., 2003, "Is Biblical Archaeology Theologically Useful Today? Yes, A Programmatic Proposal", in: A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*, Atlanta: SBL, pp. 407–430.

זורן 1994:

Zorn, J., 1994, "Estimating the Population Size of Ancient Settlements: Methods, Problems, Solutions, and a Case Study", *BASOR* 295: 31–48.

טשינגהם 1985:

Tushingham, D., 1985, *Excavations in Jerusalem 1961–1967*, volume I, Toronto: Royal Museum.

טשינגהם 1987:

Tushingham, D., 1987, "The Western Hill of Jerusalem: A Critique of the 'Maximalist' Position", *Levant* XIX: 137–143.

יזרסקי 2006:

Yezerki, I., 2006, "Iron Age II Pottery", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, 3, Jerusalem: IES, pp. 84–93.

יזרסקי 2010:

Yezerki, I., 2010, "The Iron Age II Pottery", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, 4, Jerusalem: IES, pp. 97–117.

יזרסקי 2012:

Yezerki, I., 2012, "Iron Age II Pottery from Area T-1 (Nea Church)", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, 5, Jerusalem: IES, pp. 268–275.

כץ ופאוסט בדפוס:

Katz, H., and Faust, A., forthcoming, *The Chronology of the Iron Age IIA in Judah in Light of Tel 'Eton Tomb CIII and Other Assemblages*, BASOR.

לנסקי ולנסקי 1974:

Lenski, G., and Lenski, J., 1974, *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*, New York.

מזר א' תש"ס:

מזר, א', תש"ס, המדריך השלם לחפירות הר-הבית, ירושלים.

מזר א' תשס"ח:

מזר, א', תשס"ח, מדריך כרטא לחפירות הר-הבית, ירושלים.

מזר א' 2011:

Mazar, E., 2011, *Discovering the Solomonic Wall in Jerusalem: A Remarkable Archaeological Adventure*, Jerusalem.

מזר ומזר 1989:

Mazar, E., and Mazar, B., 1989, *Excavations in the South of the Temple Mount: The Ophel of Biblical Jerusalem (Qedem 29)*, Jerusalem: The Hebrew University.

מזר 1990:

Mazar, A., 1990, *Archaeology of the Land of the Bible, 10,000–586 BCE*, New York: Doubleday.

מזר תש"ס:

מזר, ע', תש"ס, "הספקת המים ומפעלי מים בימי בית ראשון", בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים: תקופת המקרא, ירושלים, עמ' 195–232.

מזר תשס"ה:

מזר, ע', תשס"ה, "ירושלים במאה העשירית לפנה"ס: הכוס החצי מלאה", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ העשירי, רמת-גן, עמ' 11–22.

מזר 2006 :

Mazar, A., 2006, "Jerusalem in the 10th Century BCE: The Glass Half Full", in: Y. Amit et al. (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*, Winona Lake, pp. 255–272.

מזר 2008 :

Mazar, A., 2008, "From 1200 to 850 B.C.E.: Remarks on Some Selected Archaeological Issues", in: L.L. Grabbe (ed.), *Israel in Transition: From Late Bronze II to Iron IIa (c. 1250–859 B.C.E.) Volume I: The Archaeology*, New York and London: T&T Clark, pp. 86–120.

מזר 2010 :

Mazar, A., 2010, "Archaeology and the Biblical Narrative: the Case of the United Monarchy", in: Reinhard/G. Kratz/H. Spieckermann (eds. collaboration with B. Corzilius/T. Pilger), *One God – One Cult – One Nation. Archaeological and Biblical Perspectives*, BZAW 405 (Berlin/New York), pp. 29–58.

מזר ופניץ-כהן 2001 :

Mazar, A., and Panitz-Cohen, N., 2001, *Timnah (Tel Batash) II: The Finds from the First Millennium BCE* (Qedem 42), Jerusalem: The Hebrew University.

מייטליס תשמ"ט :

מייטליס, י', תשמ"ט, "התיישבות חקלאית בסביבות ירושלים בשלהי תקופת הברזל", עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים.

מקללן 1978 :

McLellan, T., 1978, "Towns to Fortresses: The Transformation of Urban Life in Judah from 8th to 7th Century", *SBLSP* 13, 1: 277–286.

נאמן 1996 :

Na'aman, N., 1996, "The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.", *BASOR* 304: 17–27.

נאמן תשס"ב :

נאמן, נ', תשס"ב, העבר המכונן את ההווה: עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר החורבן, ירושלים.

נאמן 2004 :

Na'aman, N., 2004, "Death Formulae and the Burial Place of the Kings of the House of David", *Biblica* 85: 245–254.

נאמן תשס"ו :

נאמן, נ', תשס"ו, "עלייתה של ירושלים למעמד 'עיר ראשה' בממלכת יהודה במאות הח'–הז' לפנה"ס", ציון ע"א : 411–456.

נאמן 2007:

Na'aman, N., 2007, "When and How Did Jerusalem Become a Great City? The Rise of Jerusalem as Judah's Premier City in the Eighth–Seventh Centuries BCE", *BASOR* 347: 21–56.

נאמן תשס"ז:

נאמן, נ', תשס"ז, "גידולן והתפתחותן של יהודה וירושלים במאה הח' לפנה"ס ומדיניות 'כור ההיתוך' המיוחסת למלך חזקיהו: תשובה לישראל פינקלשטיין", ציון ע"ב: 338–346.

נאמן 2009:

Na'aman, N., 2009, "The Growth and Development of Judah and Jerusalem in the Eighth Century BCE: A Rejoinder", *RB* 116: 321–335.

סטייגר 2001:

Stager, L.E., 2001, "Port Power in the Early and the Middle Bronze Age: The Organization of Maritime Trade and Hinterland Production", in: S.R. Wolff (ed.), *Studies in the Archaeology of Israel and Neighboring Lands in Memory of Douglas L. Esse*, Chicago: Chicago University Press, pp. 625–638.

סטיינר 2001א:

Steiner, M.L., 2001, *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967, Volume III: The Settlement in the Bronze and Iron Ages*, London: Sheffield Academic Press.

סטיינר 2001ב:

Steiner, M.L., 2001, "Jerusalem in the Tenth and Seventh Centuries BCE: From Administrative Town to Commercial City", in: A. Mazar (ed.), *Studies in the Archaeology of the Iron Age in Israel and Jordan*, Sheffield, pp. 280–288.

פאוסט תשנ"ז:

פאוסט, א', תשנ"ז, "השפעת גידולה של ירושלים בשלהי תקופת הברזל על צורות היישוב הכפרי שסביבה", קתדרה 84: 53–62.

פאוסט 2003א:

Faust, A., 2003, "Residential Patterns in the Ancient Israelite City", *Levant* 35: 123–138.

פאוסט 2003ב:

Faust, A., 2003, "The Farmstead in the Highlands of Iron II Israel", in: A.M. Maeir, S. Dar and Z. Safrai (eds.), *The Rural Landscape of Ancient Israel*, Oxford: BAR International Series 1121, pp. 91–104.

פאוסט 2004 :

Faust, A., 2004, “‘Mortuary Practices, Society and Ideology’: The Lack of Iron Age I Burials in Highlands in Context”, *Israel Exploration Journal* 54: 174–190.

פאוסט 2005 :

Faust, A., 2005, “The Settlement on Jerusalem’s Western Hill and the City’s Status in the Iron Age II Revisited”, *ZDPV* 121: 97–118.

פאוסט 2008 :

Faust, A., 2008, “Settlement and Demography in Seventh Century Judah and the Extent and Intensity of Sennacherib’s Campaign”, *Palestine Exploration Quarterly* 140: 168–194.

פאוסט 2010 :

Faust, A., 2010, “The Large Stone Structure in the City of David: A Reexamination”, *ZDPV* 126: 116–130.

פאוסט 2012א :

Faust, A., 2012, “Did Eilat Mazar Find David’s Palace?”, *Biblical Archaeology Review* (Sept/Oct): 47–52, 70.

פאוסט 2012ב :

Faust, A., 2012, *Judah in the Neo-Babylonian Period: The Archaeology of Desolation*, Atlanta: Society of Biblical Literature.

פאוסט 2012ג :

Faust, A., 2012, *The Archaeology of Israelite Society in Iron Age II*, Winona Lake: Eisenbrauns.

פאוסט 2013 :

Faust, A., 2013, “The Shephelah in the Iron Age: A New Look on the Settlement of Judah”, *Palestine Exploration Quarterly* 145: 203–219.

פאוסט בקרוב :

Faust, A., forthcoming, *Highlands versus Lowlands: Settlement Processes in Iron Age Judah*.

פאוסט וכץ 2012 :

Faust, A., and Katz, H., 2012, “Survey, Shovel Tests and Excavations at Tel ‘Eton: On Methodology and Site History”, *Tel Aviv* 39: 158–185.

פוסטגייט 1994 :

Postgate, N., 1994, “How Many Sumerians per Hectare? – Probing the Anatomy of an Early City”, *Cambridge Archaeological Journal* 4: 47–65.

פייג תש”ס :

פייג, נ’, תש”ס, “סביבות ירושלים בתקופת הברזל ב (תקופת המלוכה)”, בתוך : ש’ אחיטוב וע’ מזר (עורכים), ספר ירושלים : תקופת המקרא, ירושלים, עמ’ 387–409.

פינקלשטיין 1993:

Finkelstein, I., 1993, "Environmental Archaeology and Social History: Demographic and Economic Aspects of the Monarchic Period", in: J. Amitai (ed.), *Biblical Archaeology Today, 1990: Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology*, Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 56–66.

פינקלשטיין 1994:

Finkelstein, I., 1994, "The Archaeology of the Days of Manasseh", in: M.D. Coogan, J.C. Exum and L.E. Stager (eds.), *Scripture and Other Artifacts, Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, Louisville: Westminster John Knox, pp. 169–187.

פינקלשטיין תשס"ז:

פינקלשטיין, י', תשס"ז, "על כלי חרס שנגוזו וגידול אוכלוסייה יש מאין: תשובה לנדב נאמן בעניין גידולה של ירושלים במאה הח' לפנה"ס", ציון ע"ב: 325–337.

פינקלשטיין 2008:

Finkelstein, I., 2008, "The Settlement History of Jerusalem in the Eighth and Seventh Centuries BC", *RB* 115: 499–515.

פינקלשטיין 2011:

Finkelstein, I., 2011, "The 'Large Stone Structure' in Jerusalem: Reality versus Yearning," *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 127: 1–10.

פינקלשטיין וסילברמן תשס"ג:

פינקלשטיין, י' וסילברמן, נ"א, תשס"ג, ראשית ישראל: ארכיאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי, תל-אביב.

פינקלשטיין וסילברמן תשס"ו:

פינקלשטיין, י' וסילברמן, נ"א, תשס"ו, דוד ושלמה: בין מציאות היסטורית למיתוס, תל-אביב.

פינקלשטיין ואחרים 2007:

Finkelstein, et al., 2007, "Has King David's Palace in Jerusalem Been Found?", *Tel Aviv* 34: 157–161.

פנטלקין ופינקלשטיין 2006:

Fantalkin, A., and Finkelstein, I., 2006, "The Sheshonq I Campaign and the 8th Century BCE Earthquake – More on the Archaeology and History of the South in the Iron I–IIA", *Tel Aviv* 33: 18–42.

צוק תשס"ט:

צוק, צ', תשס"ט, "ויבא את המים העירה" צריכת המים בירושלים בתקופת המקרא", בתוך: א' ברוך, א' לוי רייפר, וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 14, רמת-גן, עמ' 107–119.

צוק תשע"א:

צוק, צ', תשע"א, "מקורות המים של בית המקדש הראשון בהר הבית, ירושלים", בתוך: א' ברוך, א' לוי רייפר, וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 16, רמת-גן, עמ' 7–20.

צמחוני 1997:

Zimhoni, O., 1997, *Studies in the Iron Age Pottery of Israel*, Tel Aviv: Tel Aviv University.

קהיל 2003א:

Cahill, J., 2003, "Jerusalem at the Time of the United Monarchy: The Archaeological Evidence", in: A.W. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*, Atlanta, pp. 13–80.

קהיל 2003ב:

Cahill, J., 2003, "Rosette Stamp Seal Impression", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarters Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, volume II, Jerusalem: IES, pp. 85–98.

קינג וסטייגר 2001:

King, P., and Stager, L.W., 2001, *Life in Biblical Israel*, Louisville: Westminster John Knox Press.

קלונר תשס"ג:

קלונר, ע', תשס"ג, סקר ירושלים: האזור הצפוני-מערבי, מבוא ומפתחות, ירושלים.

קניון 1974:

Kenyon, K., 1974, *Digging Up Jerusalem*, London: Ernest Benn Limited.

רייך תשנ"ד:

רייך, ר', תשנ"ד, "בית-הקברות באזור ממילא בירושלים", קדמוניות 103–104 : 103–108.

רייך תש"ס:

רייך, ר', תש"ס, "הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון", בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים: תקופת המקרא, ירושלים, עמ' 93–130.

רייך ושוקרון 2003:

Reich, R., and Shukrun, E., 2003, "The Urban Development of Jerusalem in the Late Eighth Century B.C.E.", in: A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*, Winona Lake: Eisenbrauns, pp. 209–218.

רייך ושוקרון תשע"ב:

רייך, ר', ושוקרון, א', תשע"ב, "חפירות באזור קשת רובינסון 2011, ממפלס הרחוב המרוצף ועד הסלע הטבעי", בתוך: א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 17, רמת-גן, עמ' 219–238.

שוקרון תשע"ג:

שוקרון, א', תשע"ג, "מאגר מים ציבורי-ממלכתי מתקופת הבית הראשון בקרבת הכותל המערבי", בתוך: א' ברוך, י' לוין, א' לוי-רייפר (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 18, רמת-גן, עמ' 29–30.

שילה 1980:

Shiloh, Y., 1980, "The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas and Population Density", *BASOR* 239: 25–35.

שילה 1989:

Shiloh, Y., 1989, "Judah and Jerusalem in the 8th–6th Centuries BCE", in: S. Gitin and W.G. Dever (eds.), *Recent Excavations in Israel: Studies in Iron Age Archaeology*, Winona Lake: Eisenbrauns (ASOR), pp. 97–105.

שיפר 1987:

Schiffer, M.B., 1987, *Formation Processes of the Archaeological Record*, Albuquerque: University of New Mexico Press.

שלואן 2001:

Schloen, J.D., 2001, *The House of the Father as Fact and Symbol, Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns.

שנידווינד 2003:

Schniedewind, W., 2003, "Jerusalem, the Late Judaeen Monarchy, and the Composition of Biblical Texts", in: A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*, Atlanta: SBL, pp. 375–93.

תדמור תשמ"ה:

תדמור, ח', תשמ"ה, "מלחמת סנחריב ביהודה: בחינות היסטוריוגרפיות והיסטוריות", ציון: 65–80.